



**'Klassamhälle i omvandling' och 'Det svarta hålet
socialismen' – *Två kapitel ur en kommande bok***

Johan Lönnroth & Jimmy Sand

**'Klassamhälle i omvandling' och 'Det svarta
hålet socialismen'**

Johan Lönnroth & Jimmy Sand

Tankeverksamheten inom Arbetarrörelsen i Göteborg

Om författarna

Johan Lönnroth är före detta vice partiordförande i Vänsterpartiet, matematiker, nationalekonom, politisk aktivist och amatörskådespelare. Dessutom en rackare på handarbete.

Jimmy Sand är kulturvetare och kommunikatör, bördig från Grums. Aktiv som fritidspolitiker för Socialdemokraterna i Göteborg, bl.a. i nämnden för arbetsmarknad och vuxenutbildning samt i styrelsen för Göteborgs stadsteater. Bloggar på jimmysand.com.

Föreliggande rapport består av kapitel två och tre i en kommande tredje väsentligen omarbetade upplaga av *Den tredje vänstern*, som förlaget Korpen planerar att ge ut. Första kapitlet gavs ut av Tankeverksamheten år 2014 under titeln *Den svenska vänsterns historia*. *Den tredje vänstern* utkom i första upplaga med Johan Lönnroth som ensam författare på Novapress år 1997, och i en andra omarbetad upplaga på Federa förlag 2009.

Författarna vill tacka Håkan Bernhardsson, Ulla-Carin Hedin, Urban Herlitz, Anne-Sofie Hermansson, Ann Ighe, Ingvar Johansson, David Karlsson, Ann-Marie Ljungberg, Anders Nilsson, Eva Nilsson, Örjan Nyström, Erik Vestin, Gunnar Westerling och Roshan Yigit som på ett seminarium i Göteborg den 14 januari 2016 bidrog med viktiga synpunkter som i hög grad påverkade dessa texter. Ett tack också till Bosse Elmgren som skickat värdefulla synpunkter via e-posten. Ingen av dessa är dock ansvariga för den slutliga utformningen av texten.

Författarna svarar själva för framlagda uppfattningar och slutsatser i Tankeverksamhetens skrifter.

Ansvarig utgivare: Anders Nilsson
www.tankeverksamheten.se
redaktion@tankeverksamheten.se

ISBN 978-91-87077-53-1

Göteborg 2016

Klassamhälle i omvandling

För femton år sedan berättade Mikael Löfgren om ett möte på LO-borgen i Stockholm, där han fick en känsla av att vara på ett museum. Fackliga företrädare levde kvar i det äldre industrisamhället, där den manlige, svenskfödde industriarbetaren var norm för arbetarklassen och den gamla sortens industrikapitalist norm för borgarklassen.¹

Trots att nya feministiska och mångkulturella perspektiv skaffat sig utrymme i arbetarrörelsens partier lever denna tradition vidare. De kvinnliga och invandrande proletariaten har också fått sina schabloner. I teorin lever vi fortfarande i en tämligen homogen mansdominerad nationalstat med tydliga klass- och könsgränser. För att inte tala om vithetsnormen, att den klassiske arbetaren är ljushyllt. Om vi släpper den bilden blir vi osäkra. Om vi får syn på allt som ändrats ser vi att tiden sprungit förbi oss. Vi inser att vi inte kan formulera politik utifrån nostalg.

Vad är det då som hänt? Några säger att vi gått från industrisamhället till "kunskapssamhället". Men sådana etiketter säger inte mycket. Den spanske sociologen Manuel Castells har i sitt trebandsverk *Informationsåldern* (1996-98) försökt framställa förändringarna på ett mer systematiskt sätt.² Han hävdar att den nya informationstekniken slagit sönder många av det industridominerade samhällets maktmönster och skapat nya "nätverk" av framförallt de unga och välutbildade. En annan samhällsvetare, Richard Florida, talar om framväxten av en "kreativ klass".³ Ytterligare en, Guy Standing, har populariserat ordet *prekariat*

¹ Mikael Löfgren, *Jobb: Försök att få syn på arbetsordningen*, Atlas bokförlag 1999.

² Manuel Castells, *Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur*, tre band, Daidalos 1996-98.

³ Richard Florida, *Den kreativa klassens framväxt* (2002), Daidalos 2006.

som beteckning på vad han menar är en ny samhällsklass som arbetar och lever under osäkra villkor.⁴

I vår smak överdriver såväl Castells och Florida en del. Så starka är inte de nya nätverken, eller den kreativa klassen, jämfört med gamla och nya kapitalister. Åtminstone inte än så länge. Och prekariatet kan ses som del av en brett definierad arbetarklass, snarare än en klass i sig. Men många inom vänstern vill överdriva åt andra hållet, där är inställningen snarast – åtminstone före utbrottet av 2008 års finanskris – att ”ingen-ting har hänt”. Men det har det! Samhället har förändrats, klassförhållan- dena är mer komplexa än förr.

Ökar klyftorna – eller minskar de?

Det är näst intill en vedertagen sanning inom den svenska vänstern att klassklyftorna har ökat under mycket lång tid. Åtminstone anses detta gälla efter det att nyliberalismen och den nya högern fick sitt ideologiska och politiska genombrott under 1980-talet.

Nationerna hade före industrikapitalismens genombrott en ganska jämn inkomstfördelning av den enkla orsaken att den helt dominerande delen av befolkningen levde i jordbruket. Skillnaderna mellan själv- ägande storbönder och arrendatorer eller livegna kunde självklart vara stora, men under missväxtens år svalt ändå nästan alla. Överklassen – de kungliga, de stora jordägarna – levde i överflöd. Men de var relativt sett få.

Klassklyftorna inom nationer ökade under hela 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Det sammanhängde med industrikapitalismens genom- brott och framväxten av ett proletariat i städerna. I takt med social- statens framväxt under 1900-talet och övergången till planhushållning i Östeuropa och Kina, minskade de inomnationella klassklyftorna nästan överallt.⁵

Mot slutet av 1970-talet bröts också denna trend. Klasskillnaderna ökade nu återigen inom nästan alla nationer, och i Sverige har klyftorna

⁴ Guy Standing, *Prekariatet: Den nya farliga klassen* (2011), Daidalos 2013.

⁵ Francois Bourguignon & Christian Morrisson, “Inequality among world citizens: 1820-1992”, *The American Economic Review*, September 2002.

på senare tid ökat snabbare än i de flesta andra OECD-länder.⁶ Allra mest har klyftorna ökat i länder som lämnade planekonomin och satsade på kapitalistisk marknadsekonomi, som i Kina på 1980-talet och Ryssland på 1990-talet. Kina har på ett kvarts sekel gått från en ginikoefficient på mellan 0,20 och 0,25 till en på nära 0,5.⁷ Måttet betecknar den andel av de totala inkomsterna som måste omfördelas för att alla ska få samma inkomst. En ginikoefficient på 0 innebär att alla individer har exakt lika stora tillgångar, medan 1 innebär att en individ äger allt.⁸

Varför kom då detta trendbrott? En grundorsak var att den starkt växande finansmarknaden i kombination med skärpt konkurrens från låglöneländer minskade nationalstaters och nationella fackföreningars makt. Utrymmet för nationell efterfrågestyrande och inkomstomfördelande politik minskade. Vinstandelar ökade, löneandelar föll. Internationell skattekonkurrens pressade fram en svagare progressivitet i skattesystemen. Försöken från en del länder att isolera sig från världsmarknaden misslyckades. Den nationalstatliga politiken, särskilt i de små staterna som Sverige, räckte inte längre till som inkomstutjämnare.

Under industrikapitalismens epok ökade inkomstskillnaderna *mellan* världens nationer. Fram till andra världskriget drog Västeuropa, Australien och Nordamerika ifrån. Därefter anslöt sig några länder i Asien till de rika. Ojämlikheten mellan nationer fortsatte att öka fram till ungefär 1980. Då bröts trenden också där, fast i motsatt riktning. Med all respekt för stora mätproblem och betydande kvalitetskillnader mellan olika länders inkomststatistik, kan vi idag med stor säkerhet slå fast att skillnaderna mellan nationella inkomstgenomsnitt minskat ganska stadigt sedan 1980. Det förklaras främst av att inkomsterna i länder som Kina, Indien och Brasilien ökat väsentligt mer än det globala genomsnittet.⁹

Den starka inkomstillväxten i ett antal folkrika länder har också gjort att den globala extrema fattigdomen minskat. Enligt FN:s rapport om de

⁶ OECD, *Crisis squeezes income and puts pressure on inequality and poverty: Results from the OECD Income Distribution Database*, maj 2013.

⁷ Almas Heshmati, "Continental and Sub-continental Income Inequality", *Discussion paper*, 2004.

⁸ Måttet rymmer alla sorters inkomster, lön för utfört arbete, räntor och annan avkastning från ägande av pengar, fastigheter eller naturresurser, arbetslöshetsunderstöd, sjukersättning och andra försäkringsinkomster samt socialbidrag och andra bidrag. Bland inkomster från ägande inräknas här även värdeförändringar på fastigheter och aktier, även om dessa vinster eller förluster inte realiserats. Värdeförändringarna räknas med eftersom det visat sig att individer räknar in dessa i de egna kalkylerna över vad man har råd att konsumera.

⁹ Xavier Sala-i-Martin, "Evolution of the World Distribution of Income", 2007.
<http://www.columbia.edu/~xs23/Indexmuppet.htm>

så kallade millenniemålen från år 2013 levde då ca 700 miljoner färre människor i extrem fattigdom, definierat som dem som lever på mindre än en US dollar per dag, jämfört med 1990. Andelen extremt fattiga i Kina närmar sig 5 procent och i Indien beräknas andelen sjunka till 22 procent år 2015 – att jämföra med 51 procent år 1990. Afrika söder om Sahara – den region som är längst ifrån att nå millenniemålen – är den enda region där antalet människor som lever i extrem fattigdom ökat på senare tid, från 290 miljoner år 1990 till 414 miljoner år 2010. Men även där finns på senare år tecken på att trenden vänt. I några länder som Angola och Rwanda har fattigdomen minskat starkt.¹⁰

Vad blir då det samlade resultatet av ökande klyftor inomnationellt och minskade klyftor mellannationellt? Det är mer omstritt. Den katalanske ekonomen Xavier Sala-i-Martin hävdar att den globala ginikoefficienten minskat med ett par procent sedan år 1980 då han beräknade den till 0,66.¹¹ Världsbankens Christoph Lakner och Branko Milanovic räknar i en rapport från 2013 också med att den har minskat mellan åren 1989 och 2008.¹² Göran Therborn har formulerat det som att på 2000-talet närmar sig länderna varandra, medan klasserna glider isär.¹³

Ojämlighetens geografi

Men när det gäller förmögenhetsklyftorna är läget mer dystert. Enligt en undersökning av Credit Suisse har den genomsnittliga vuxna världsmedborgaren i dag (2014) en nettoförmögenhet på 56 000 dollar (ca 414 000 kronor enligt dollarkursen i november 2014). Den som äger mer än ca sex miljoner kronor hör till den rikaste procenten av de vuxna världsmedborgarna, som totalt står för mer än hälften av den globala totalförmögenheten.¹⁴ Slutsatsen vilar på lite skakiga data, men att den översta procentens andel av världens rikedomar har ökat kraftigt står utom tvivel. De superrika kan bo var som helst, men många av dem finns koncentrerade på några få platser – som New York, London och kring

¹⁰ Förenta Nationerna, *The Millennium Development Goals Report 2013*. Svensk version: <http://www.millenniemalen.nu/mal-1/>

¹¹ Maxim Pinkovskiy & Xavier Sala-i-Martin, *Lights, Camera,... Income!: Estimating poverty using national accounts, survey means, and lights*, Working Paper 19831, National Bureau of Economic Research, 2014. <http://www.nber.org/papers/w19831.pdf>

¹² Christoph Lakner & Branko Milanovic, *Global Income Distribution – from the fall of the Berlin Wall to the Great Recession*, World Bank 2013, s 3.

¹³ Göran Therborn, "Klass i det tjugoförsta århundradet", i *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys*, nr 3/2014, s 67-97.

¹⁴ "The purse of the one percent", *The Economist*, den 14 oktober 2014.

Genèvesjön. Sociologen Manuel Castells talar om de "små öarna" av makt, hög teknisk kunskapsnivå och rikedom. Främst i USA, men också i de fattiga-re länderna skaffar sig de mycket rika så kallade "gated communities" där de köper in utbildning, vård och omsorg av elitklass.¹⁵

De rika öarnas motsats är de "svarta hålen" av maktlöshet, okunnighet och fattigdom. Det är där som, enligt Castells, den globala gangsterismen och de lokala krigen har sina rottrådar. Ofta består dessa "hål" av väldiga getton, kåkstäder eller slumområden i utkanten av så kallade megastäder (storstadsområden med över 10 miljoner invånare). Enligt uppgift från slutet av år 2005 hade staden Shanghai då officiellt drygt 17 miljoner innevånare. Men inräknat dem som inte fanns i statistiken kom man upp i närmare 25 miljoner.¹⁶ Och då är ändå det kinesiska samhället tämligen välorganiserat jämfört med några av de allra fattigaste länderna.

Vi lever i ett globalt klassamhälle. Men klassmotsättningarna går inte bara mellan världsdelar och nationer, utan alltmer mellan regioner och ändå ner till stadsdelens nivå i storstäderna. Detta gäller också i vårt eget land. I dag kan de socioekonomiska klyftorna vara större mellan olika stadsdelar inom Stockholm, Göteborg och Malmö än mellan storstad och landsbygd. Detta tar sig uttryck i positionen på bostadsmarknaden, tillgången till samhällsservice och likvärdigheten i skolan. När det gäller det sistnämnda har skillnaderna i skolresultat mellan elever med olika socioekonomisk bakgrund ökat under lång tid. Samtidigt ligger stort fokus i den politiska debatten vilket parti som bäst attraherar väljare i storstädernas villaförorter. Men de senaste åren har oroligheter i stadsdelar som Malmös Rosengård, Göteborgs Biskopsgården och Stockholms Husby dragit till sig internationell uppmärksamhet. Och i takt med att klyftorna ökar i samhället – med växande skillnader mellan välmående områden och mer utsatta – kommer troligen också motsättningarna göra det.

Visst handlar det också om etniska och religiösa motsättningar, men de är mera resultat av än orsaker till skillnader i makt, kunskaper och pengar. Om inte inkomstskillnaderna mellan de norra och södra delarna av före detta Jugoslavien varit så stora så skulle inte det historiska hatet mellan de olika etniska och religiösa grupperna behövt ta sig de för-

¹⁵ Göran Therborn, *The Killing Fields of Inequality*, Polity Press 2013, s 22ff.

¹⁶ Uppgiften fick Johan Lönnroth vid ett besök i Shanghai år 2005.

färliga uttryck som de gjorde. Om inte de små rika västorienterade oljeenklavernas rikedom stuckit i ögonen på människor i närheten som fick slita hårt för att få ihop till brödfödan, skulle talibanerna, Usama bin Ladin och Islamiska Staten haft svårare att göra sig gällande.

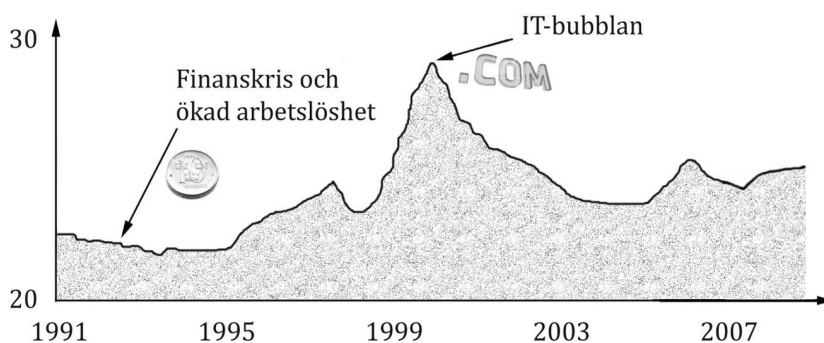
På Marx tid hade fabrikernas arbetare sällan några egendomar utöver det vardagslivet krävde, de var proletärer, egendomslösa. De tvangs leva under orimliga villkor, långa arbetstider, barnarbete, sjukdom, avsked med kort varsel. I de fattigare ländernas frizoner lever arbetarklassen till stora delar fortfarande under sådana villkor. I rika länder som Sverige finns det också kvar en hårt arbetande underklass som lever på låga löner under osäkra villkor. Men de utgör numera en mindre del, kanske en tredjedel, av en brett definierad arbetarklass.

Politikens begränsningar

Inkomstfördelningen är bara ett sätt att mäta klassklyftor. Dessutom finns det ett mycket stort antal metoder att mäta inkomst. Och en hel del inkomster visar sig över huvud taget inte i statistiken – man brukar tala om att mellan fem och tio procent av inkomsterna hamnar utanför statistiken. Diagrammet här nedanför bygger på den offentliga statistiken från Statistiska centralbyrån.¹⁷

SVENSKA INKOMSTKLYFTOR 1991-2010

Procentandel av inkomsterna som måste omfördelas för att alla ska få samma



¹⁷ Den svenska ginikoefficienten, och mer allmänt inkomstfördelningen i Sverige och internationellt under 1900-talet analyseras också i Acemoglu, Daren & James A Robinson, "The Rise and Fall of General Laws of Capitalism", *MIT Department of Economics Working Paper*, augusti 2014.

Läsaren kan i diagrammet observera två fenomen: För det första att inkomstfördelningen blir jämnare under den stora krisen i början av 1990-talet medan den blir ojämnare under den stora börsuppgången i slutet av årtiondet. Detta beror i huvudsak på att kapitalinkomsterna varierar mycket mer med konjunkturen än arbetsinkomsterna. Den starkt ökade arbetslösheten åren 1991-93 gjorde de som blev arbetslösa fattigare, men tack vare våra internationellt sett relativt generösa arbetslöshetsunderstöd betydde detta mindre än de rikas stora kapitalförluster under den stora finans- och fastighetskraschen. Detta gör också att det som händer framöver med fördelningen till stor del beror på hur aktie- och fastighetsvärden förändras.

För det andra tycks inte regeringarnas och riksdagsmajoriteternas politiska färg spela någon större roll. Troligen bedriver socialdemokratiska regeringar och rödgröna riksdagsmajoriteter en något mer utjämnande politik än om de borgerliga hade regerat under samma tid. Men inkomstfördelningen var jämnare under regeringen Carl Bildt (M) åren 1991-1994 än under regeringarna Göran Persson (S) åren 1996-2006. Och efter perioden av minskade klyftor under det nya millenniets första år ökade klyftorna åter redan före det att den borgerliga alliansen tog över regeringsmakten år 2006. Politiken spelar med andra ord mindre roll för inkomstfördelningen än den kapitalistiska marknadsekonomins utomparlamentariska krafter.

Men trots nutida upp- och nedgångar i inkomstspridningen, är det ändå ingen tvekan om att inkomstskillnaderna på längre sikt har ökat. I mitten av 1970-talet räckte det att omfördela en femtedel av inkomsterna för att alla skulle få samma inkomst. I dag ligger siffran på ca en tredjedel. Mätt på andra sätt blir det än tydligare att de svenska klassklyftorna ökat. Majoriteten av befolkningen – överklass och medelklass – lever ett materiellt sett gott liv. Deras vilja att rösta i allmänna val och deras aktivitet i olika föreningar är genomsnittligt hög. Samtidigt lever större delen av den mellan en tredjedel och en fjärdedel av befolkningen som är arbetslösa, förtidspensionerade, handikappade, pensionärer utan eller med låg ATP, långtidssjuka samt de flesta invandrare och nästan alla flyktingar ett betydligt sämre liv både materiellt och socialt.

I en enkät vid 1950-talets början svarade majoriteten av industriarbetarna i Katrineholm att deras största problem var att få lönen att räcka till för de materiella behoven. De flesta tillträdde dock politikerna, särskilt den "egna" socialdemokratiska regeringen, förmågan att ändra

samhället till det bättre. De flesta delade in folk i tjänstemän och arbetare. Den stora majoriteten av industriarbetarna uppfattade sig själva på ett självklart sätt som hemmahörande i arbetarklassen. De som invandrade från främst Sydeuropa och fick arbeten i den svenska industrin räknades också in i arbetarklassen. Nästan alla arbetare röstade på Socialdemokraterna eller kommunistpartiet SKP (som i dag heter Vänsterpartiet). Den stora majoriteten tjänstemän röstade borgerligt.¹⁸

Samma frågor ställdes i samma stad och till samma kategori människor i slutet av 1980-talet. Då var det få av dem som hade ett arbete som upplevde materiella problem. De flesta ägde ett hus, hade släkt och vänner som kunde hjälpa till med både lån och småreparationer. De flesta industriarbetare uppfattade sig inte längre självklart som arbetarklass. Det var vanligare att man delade in människor i tre kategorier. Vi är "vanligt folk" sa många. "Dom där uppe" – överklassen, politiker och topparna i företag och fack – bestämmer allt, de lyssnar inte på oss. "Dom där nere" – socialbidragstagarna, de nya invandrarna – uppfattades som en ny och för många hotfull underklass.¹⁹

Ännu lever både arbetarklassen och borgarklassen i den ursprungliga mening som Marx talade om. Men de är starkt förändrade.

Den danske sociologen Gösta Esping-Andersen har visat att den skandinaviska välfärdsmodellen inte i första hand genom skatterna eller socialförsäkringarna omfördelat särskilt mycket mellan inkomstgrupper. Att jämlikheten ändå ökat har mer handlat om att livschanserna har demokratiserats för arbetarklassens barn, medan de relativa fördelarna för de privilegierade skikten lämnats mer eller mindre orubbade. Esping-Andersen argumenterar för att dessa effekter mer har varit biprodukter av insatser för att nå andra mål, än resultatet av en medveten politik för ökad jämlikhet. Det har handlat om dels 1960-talets utbildningsreformer, vilka öppnade utbildningen för bredare grupper och därmed gav dem större möjligheter att förändra sin livssituation, dels 1960- och 1970-talets familjepolitik syftande till att öka kvinnors förvärvsarbete. Det har visat sig att mödrars förvärvsarbete är en ytterst effektiv garanti mot barnfattigdom. Högkvalitativ pedagogisk barnomsorg är dessutom avgörande för särskilt barn till lågutbildades möjlig-

¹⁸ Torgny T:son Segerstedt & Agne Lundquist, *Människan i industrisamhället* (2 volymer), Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, 1952 och 1955.

¹⁹ Rune Åberg (red.), *Industrisamhälle i omvandling: Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal*, Carlsson 1990. Studien ingår i Maktutredningens publikationer.

heter.²⁰ Dessa iakttagelser är viktiga om vi vill vända utvecklingen mot ökad ojämlikhet.

Gamla och nya kapitalister

Fransmannen Thomas Piketty redovisar i en bok vars titel anspelar på Marx *Kapitalet* en genomgång av de senaste två århundradenas taxeringsstatistik. Han visar att de globala förmögenhetsklyftorna efter många år av minskning nu är tillbaka på nivån vid första världskrigets utbrott.²¹ Orsaken till att ett fåtal har blivit extremt rika är främst att kapitalinkomsten ökat sin andel av totalinkomsten, i takt med den globala finansmarknadens tillväxt sedan 1970-talet. Piketty visar också att den dominerande andelen av de superrikas förmögenheter nu liksom förr är ärvda. De som själva byggt upp sitt kapital, som till exempel Bill Gates, är ganska få.²² Den politiska slutsats som Piketty drar är att det behövs dels en internationellt samordnad progressiv beskattning av förmögenheter, dels åtgärder mot skatteflykt och skatteparadis.²³

I marxismens klassanalys är kontrollen av produktivkrafterna och ägandet av produktionsmedel avgörande för klasstillhörigheten. Två trender i den moderna kapitalismen blir då viktiga att förstå: Först gäller det att de "riktiga kapitalisterna", typ det industrikapitalistiska genombrottets män, blir allt färre. De spelade sin roll på heltid, de tog själva de avgörande besluten om inköp av arbetskraft, om produktion och investeringar. De levde enbart på sitt ägande av kapital och på de anställdas lönearbete.

De två första generationerna Wallenberg – André Oscar och Knut – var män som själva aktivt engagerade sig i tidens nya produktivkrafter. De var också båda politiskt aktiva.²⁴ När verksamhetens bas – banken – i den tredje generationen blivit så stor att de olika industriella engagemangen blivit för stora för en enskild att överblicka, plockade Wallenbergarna själva ut sina företagsledare – oftast var de tekniker. Som eko-

²⁰ Gösta Esping-Andersen, *Jämlikhet med en lycklig bourgeoisie: Den socialdemokratiska vägen till jämlikhet*, Tankeverksamheten inom arbetarrörelsen i Göteborg 2013.

<http://www.tankeverksamheten.se/2013/03/jamlikhet-med-en-lycklig-bourgeoisie.html>

²¹ Thomas Piketty, *Capital in the twenty-first century*, Belknap Press 2014 (franskt original 2013), s 15. Boken har fått starkt genomslag internationellt. Dess resultat har ifrågasatts av dem han kritiserar, men enligt vår bedömning står sig boken väl.

²² Piketty 2014, s 377ff.

²³ Piketty 2014, s 523ff.

²⁴ Göran B Nilsson, *André Oscar Wallenberg*, två band, Norstedts, 1984-89, och Olsson, Ulf, *Finansfursten K A Wallenberg 1853-1938*, Atlantis, 2006.

nomhistorikern Jan Glete visade i en bok från 1994, *Nätverk i näringslivet*, hade de gamla svenska ägarfamiljerna från det att företagen startade i huvudsak blivit kvar. Samma fenomen kan man studera i de olika upplagorna av C H Hermanssons böcker om monopol och storfinans.²⁵

De moderna kapitalisterna kallar sig idag helst entreprenörer eller företagare. Men få av dem som själva byggt sina företag finns kvar. Ingvar Kamprad är det tydligaste exemplet. Han bor och har det mesta av kapitalet utomlands. De nya entreprenörerna inom IT har för det mesta också svaga bindningar till Sverige. De gamla ägarfamiljernas nya generationer är, även om det finns undantag, en slags finanskapitalismens broilers. De har ärvt sin förmögenhet och sin makt. De saknar i allmänhet både kunskaper om produktionen och egna idéer om vad de vill med sitt ägande. De talar om det kära Sverige, som de vill tjäna i all ödmjukhet. Men man kan gissa att deras främsta ambition är att fortsätta att vara rika och ha makt.

År 1950 fanns ca 70 procent av det samlade börsvärdet på Stockholmsbörsen hos 6-7 procent av aktieägarna. Det var då ännu i huvudsak ett långsiktigt ägande. I början av 1970-talet ändrades denna stabila ägarmiljö radikalt. Aktieägandet började breddas till en småsparar-rörelse samtidigt som individernas finansiella sparande alltmer kanaliseras till aktiemarknaden via finansiella mellanhänder.

Den progressiva medelklassen

Direktörer i börsbolag eller pensionsfonder har mer gemensamt med högavlönade Sacomedlemmar i statsbyråkratin än med hårt arbetande småföretagande pizzabagare eller damfrisörskor. Småföretagarna har samtidigt mer gemensamt med dem som lönearbetar på osäkra villkor, typ ungdomar som arbetar helger på McDonalds eller svartarbetande polska byggnadsarbetare. De gamla ägarna har sina intresseorganisationer med Svenskt Näringsliv i spetsen. De är fortfarande väl anpassade till samhällssystemet som det ännu ser ut i sina huvuddrag. De har goda relationer till staten och facket, om än det ibland kan låta annorlunda i retoriken. Men andan från Saltsjöbaden år 1938 är sakta på väg bort.

²⁵ Jan Glete, *Nätverk i näringslivet: ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920-1990*, SNS, 1994. C H Hermansson, *Makt och ägande: Vad kommer efter de 15 familjerna?*, Arbetarkultur, 1989.

Den nya klassen av kunskapsrika företagare – låt oss kalla dem entreprenörsklassen – är inte lika välanpassade som de gamla storföretagarna. De är snarare utanför än innanför systemet, för att använda ett av vänsterns begrepp från 1970-talet.

Entreprenörskapsbegreppet fördes in i ekonomisk forskning av österrikaren Joseph Schumpeter, som använde det på en funktion, vilken mycket väl kan bäras upp av ett nätverk, snarare än en typ av individ. Entreprenörskap kan definieras som förmågan att identifiera möjligheter och skapa resurser för att tillvarata dessa möjligheter. I Schumpeters teori är denna verksamhet upphovet till vad han betecknar som kapitalismens kreativa förstörelse, att någonting nytt tränger undan det gamla som får gå under. Det gäller samhällsliga relationer såväl som produktionsförhållanden.²⁶

Entreprenörskap hänger nära samman med kreativitet, och sedan år 2002, då den amerikanske sociologen Richard Florida kom med sin inflytelserika bok, har vi talat om *den kreativa klassen*.²⁷ Florida menar att alla människor har en kreativ förmåga, om än i varierande grad. Han betonar kreativiteten även hos fabriksarbetarna och de lägst betalda servicearbetarna, kategorier som många forskare och debattörer inte brukar förknippa med kreativitet. Men specifikt handlar Floridas bok om framväxten av något han ser som en ny samhällsklass. Det kan jämföras med hur industrialiseringen skapade arbetarklassen, något som Marx var den förste att ge en utförligare samhällsvetenskaplig beskrivning. Medan den feodala adelns makt och identitet utgick från den nedärvda kontrollen över jordegendomar, och industrisamhällets borgarklass från rollerna som köpmän och fabriksägare, baseras den kreativa klassen på förmedlandet av kreativitet. Floridas forskning pekar på att mellan 100 och 150 miljoner människor, eller 20-40 procent av de yrkesarbetande, i de 35 största ekonomierna kan räknas till den kreativa klas-

²⁶ Joseph Schumpeter, *Schumpeter: Om skapande förstörelse och entreprenörskap, i urval och med inledning av Richard Swedberg*, Ratio 1994. Den process Schumpeter diskuterar beskrivs också av Marx och Engels i *Kommunistiska manifestet* (1848) i avsnittet om hur produktionsförhållandena förändras och därmed också samtliga samhällsliga förhållanden, hur alla länders produktion och konsumtion ges kosmopolitisk gestalt, hur den nationella ensidigheten och inskränktheten förbyts i ett allsidigt nationernas beroende av varandra, hur landsbygden lagts under stadens herravälde, etc. "Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna blir slutligen tvungna att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon."

²⁷ Florida, 2006. Senare kom *Den stora omställningen: Om hur nya former för liv och arbete skapar välstånd efter kraschen*, Daidalos 2010. Där driver Florida tesen att det vi nu ser inte bara är en tillfällig ekonomisk nedgång utan en process som närmast är att likna vid det sena 1800-talets utdragna ekonomiska kris. Ett gammalt ekonomiskt system håller på att dö bort och att den nya tillväxten måste komma ur ett nytt ekonomiskt system som redan är i vardande.

sen: forskare, ingenjörer, entreprenörer, kulturarbetare, mjukvaruprogrammerare, opinionsbildare, etc.

Utanförskapets fallgropar

Samma sorts åtskillnad, som mellan de gamla kapitalägarna och de nya entreprenörerna, kan göras mellan de "gamla" fackligt välorganiserade lönearbetande med ganska stabila jobb och det nya av ungdomar och invandrare dominerade proletariatet (eller "prekariatet", för att använda en term som vi återkommer till). En svenskfödd metallarbetare på ett stabilt högteknologiskt företag kan ha svårt att hitta många gemensamma intressen med den lågutbildade svartjobbande städerskan från Moldavien eller Irak. De som är inne i de generella försäkringssystemen har en helt annan trygghet än dem som inte tagit sig in där, varav en del lever på kommunalt försörjningsstöd.

På ekonomspråk talas det om en växande insider/outsider-problematik på svensk arbetsmarknad.²⁸ I grund och botten handlar det om att de som är inne på arbetsmarknaden ("insiders") genom sina kunskaper har en relativt stark förhandlingsposition, och därigenom goda arbetsvillkor och höga löner, medan de som befinner sig längre från arbetsmarknaden ("outsiders") har svårt att komma in. Arbetets kunskapsinnehåll begränsar också arbetsgivarnas möjligheter att pressa lönekostnaderna genom att byta ut sin arbetskraft. Ökade motsättningar mellan insiders och outsiders undergräver löntagarnas positioner och gör det svårare att bedriva en politik för ökad jämlikhet.

Den svenska 1990-talskrisen satte hela arbetslivet under ett starkt tryck att minska kostnader och öka produktiviteten. Slimmade arbetsorganisationer och höjda kompetenskrav gjorde att omkring 400.000 individer i arbetsför ålder mer eller mindre permanent stöttes ut från arbetsmarknaden. De offentliga utgifterna för socialförsäkringarna ökade, medan skatteintäkterna minskade, när sysselsättningen sjönk i den privata sektorn på grund av krisen. För att möta detta gjordes nedskärningar också i vård, skola och omsorg, vilket ytterligare bidrog till arbetslösheten. Medan strukturuomvandlingen – Schumpeters kreativa förstörelse – under den tidigare epok som var industrialismens rekordår

²⁸ Insider/outsider-hypotesen lades fram av nationalekonomerna Assar Lindbeck och Dennis Snower i *Involuntary Unemployment as an Insider-Outsider Dilemma*, Seminar Paper No. 282, Institutet för internationell ekonomi, Stockholms universitet, 1984.

tagit sig uttryck i att mindre lönsamma företag slogs ut, har den sedan 1990-talets mitt snarare handlat om effektivisering av befintliga företag (och offentlig sektor).²⁹

De fyra borgerliga partierna i Allians för Sverige gick till val år 2006 på att bekämpa utanförskapet, som räknades av den gemensamma arbetsgruppen Ekonomisk politik för tillväxt till ca 1,5 miljoner.³⁰ Åtta år senare var motsvarande siffra knappast lägre, snarare omfattade den ytterligare ett antal tusen. Genom den förra borgerliga regeringens reformer – särskilt av sjukförsäkringssystemet – hade sammansättningen förändrats. Färre var sjukskrivna eller förtidspensionerade, många omfattades istället av det så kallade Fas 3 (egentligen sysselsättningsfasen av den så kallade jobb- och utvecklingsgaranti som regeringen införde i juli 2007) och av kommunernas försörjningsstöd.³¹ Det är ingen tvekan om att de ökade inkomstskillnader, mellan de som har jobb och dem som är utan, som jobbskatteavdrag och försämrade socialförsäkringar innebar kortsiktigt ökade sysselsättningen (andra påverkande faktorer borträknade). Men på längre sikt blir följderna att rädslan för att bli arbetslös gör människor mer obenägna att byta jobb och pröva nytt, något som går ut över produktivitet och sysselsättning. "Vingarnas trygghet", LO-ekonom Gösta Rehns uttryck, är bra för ekonomisk utveckling.

Enligt Socialstyrelsen är arbetslöshet och ohälsa de huvudsakliga orsakerna till försörjningsbehovet, snarare än social problematik. Från att vara tänkt att hjälpa hushåll vid akut kris har försörjningsstödet för många blivit ett allt mer långvarigt bidrag.³² Ungdomar, utlandsfödda i arbetsför ålder och ensamstående mödrar är överrepresenterade. Det är mycket svårt för den som är hänvisad till socialtjänst och försörjnings-

²⁹ Anders Nilsson och Örjan Nyström skriver om detta i "Den svenska modellen har drabbats av en insider/outsider-problematik", Håkan A Bengtsson, red., *Agenda 2010+*, Agora 2008, s 30-40.

³⁰ Siffran fick arbetsgruppen fram genom att räkna ihop den totala arbetslösheten (417 000 personer eller 9,3 procent av arbetskraften) med alla som velat arbeta men inte sökt jobb (ca 200 000 personer); gruppen heltidsstuderande som samtidigt sökt arbete (90 000 personer); de som omfattas av sjuk- och rehabiliteringspenning (250 000 personer); samt förtidspensionerade (556 000 personer). Se rapporten *En politik för arbete och trygghet*, Allians för Sverige, februari 2006. http://alliansen.se/wp-content/themes/default/pdf/ekonomisk_politik_for_tillv.pdf

³¹ I en granskning publicerad i januari 2012 jämför LO jobb- och utvecklingsgarantins sysselsättningsfas med mellankrigstidens AK-arbeten. Dessa, även kallade nödhjulsarbeten, sysselsatte arbetslösa med vägbyggen, dikning av våtmarker och skogsarbete. Lönen var ungefär 75 procent av den normala för grovarbete. Man bodde i baracker, ofta långt från hemorten och den som vägrade ta ett nödhjulsarbete blev utan all ersättning. http://www.lo.se/start/lo_fakta/den_nya_tidens_ak_arbeten_en_granskning_av_fas_3

³² Socialforskaren Tapio Salonen skriver mer om försörjningsstödet i rapporten *Det nödvändiga uppbrottet – reformera det ekonomiska biståndet*, Arena Idé, 2013. <http://www.arenaide.se/wp-content/blogs.dir/4/files/2013/06/Tapio-Salonen-Det-nodvandiga-uppbrottet.pdf>

stöd (det som tidigare kallades socialbidrag) att förbättra sin ekonomiska situation. Dessutom ökar också antalet arbetande fattiga i Sverige.

Termen "arbetande fattiga" är hämtad från USA, där arbetsmarknadsdepartementet i sin statistik låter *Working Poor* beteckna dem som visserligen har en anställning (ofta flera, med dåliga villkor) men så låg inkomst att de måste definieras som fattiga. Sedan år 2005 har fattigdomen nästan fördubblats bland ensamstående föräldrar med jobb (från nio till sexton procent), att jämföra med ökningen från sju till nio procent mellan åren 1991 och 2005. Det är fem gånger vanligare att personer med utländsk bakgrund är fattiga, trots att de arbetar, jämfört med familjer med svensk bakgrund.³³ Ändå menade Fredrik Reinfeldt när han i början av 2013 talade på World Economic Forum i Davos att Sverige har en alltför låg andel låglönejobb, 2,5 procent jämfört med EU-snittet på 17 procent.

Den brittiske ekonomen Guy Standing har präglat ett nytt begrepp som beteckning på denna nya och växande underklass: Prekariatet.³⁴ Det består av människor som står inför ett liv av arbetslöshet eller osäkert arbete, periodvisa anställningar, avsaknad av en yrkesmässig identitet. De känner sig alienerade, tvungna att arbeta med vad de inte vill sysselsätta sig med och oförmögna att utföra arbete som de hade velat ägna sig åt. En undergrupp i denna samhällsklass i blivande kommer ur den gamla arbetarklassen. Det är de unga som i den nya flexibla ekonomin aldrig fått uppleva de trygga anställningar eller för den delen den yrkesstolthet som deras föräldrar hade. Istället är de hänvisade till timanställningar, vikariat och bemanningsföretag. En annan grupp har mer gemensamt med medelklassen. Det är unga och välutbildade som trots avklarade studier och höga studielån inte möter annat än otrygghet på arbetsmarknaden. Och den tredje gruppen utgörs av invandrare, gästarbetare och papperslösa. De har ofta de sämsta arbetsförhållandena, och som om inte det vore nog får de bära skulden för de två förstnämnda gruppernas problem.

Det finns en populär tes om att de som framför allt lockas av främlingsfientliga högerpopulister hör till "modernitetens förlorare" (statsvetare kallar tesen *Losers of Modernity*). Exempelvis menar Standing att

³³ Förekomsten av arbetande fattiga diskuteras av Lina Stenberg i en rapport för Arbetarrörelsens tankesmedja, *Jobbar – men ändå fattig*, 2013. <http://tankesmedjantiden.se/wp-content/uploads/2014/02/Jobbar-men-%C3%A4nd%C3%A5-fattig.pdf>

³⁴ Guy Standing, *Prekariatet: Den nya farliga klassen* (2011), Daidalos 2013.

den postindustriella generationens arbetarklass – de unga som fått en mer prekär situation än deras föräldrar – ofta röstar på Sverige-demokraterna och liknande partier av frustration över bristen på beständighet och trygghet. Marie Demker har visat att det är arbetare, yrkesutbildade och relativt väletablerade personer – särskilt män – som är kraftigt överrepresenterade bland SD-väljarna. Det är alltså personer som inte själva drabbats av den utveckling som kan sammanfattas med ”den nya flexibla ekonomin”, men som känner oro eller rädsla inför förändring och det främmande. (Den här forskningen presenterades före valet 2014, men det är nog rimligt att anta att det inte skett några drastiska förändringar sedan dess.)³⁵

Minijobs eller medborgarlön?

I det svenska prekariatet kan man nog säga att utlandsfödda och ungdomar med låg utbildning är överrepresenterade. Men globalt, från Japan till Spanien, är trenden att allt fler utbildar sig för att sedan inse att det inte lönade sig. I Sverige finns det statistik som visar att omkring hälften av alla jobb i dag utförs av personer som är överkvalificerade – särskilt utlandsfödda.³⁶ Det måste till metoder för att tillvara de anställdas reella kompetens, så att de kan ta ett kliv uppåt och frigöra lågkvalificerade jobb. De resurser som samhället i dag lägger på att försörja människor utanför arbetsmarknaden, bland annat genom det kommunala försörjningsstödet, skulle bättre användas för att rusta dem för de jobb som skulle bli lediga.

Förslagen från borgerlighetens sida har snarare handlat om att stimulera fram särskilda låglönesektorer för vissa grupper av arbetskraft (ungdomar, ensamstående mödrar, utlandsfödda vare sig de är bosatta i landet eller bara tillfälligt utstationerade). Men ett höglöneland är inte bara ett land som har råd att ge sina medborgare höga löner. Det har också haft råd att via skattsedeln finansiera en hög utbildningsnivå i befolkningen, en god infrastruktur samt en välutvecklad forskning. Faktorer som bland andra OECD belyst som viktiga för en hög produktivitet, vilket är själva basen för lönebetalningsförmågan. Om vissa grupper av arbetskraft tillåts konkurrera genom lägre löner och sämre arbetsvillkor skulle

³⁵ Marie Demker, *Sverige åt svenskarna: Motstånd och mobilisering mot invandring och invandrare i Sverige*, Atlas 2014.

³⁶ Carl le Grand, Ryszard Szulkin, Andrey Tibajev & Michael Tåhlin, *Vid arbetslivets gränser: Sysselsättning, matchning, barriärer 1974-2010*, underlagsrapport nr 12 till den parlamentariska socialförsäkringsutredningen, 2013.

detta inte bara skapa inlåsnings effekter för dessa grupper – det skulle också undergräva det skatteunderlag som varit en förutsättning för den höga utbildningsnivån och den goda infrastrukturen.³⁷

Med detta sagt är det ett faktiskt problem, som Standing hävdar, att de existerande sociala skyddsnetten inte når prekariatet och att de är byggda för att enbart tillfredsställa medelklassens och den väletablerade "gamla" arbetarklassens behov. Han har anslutit sig till idén om att en basinkomst - en individualiserad, ovillkorlig grundlön eller medborgarlön – skall ersätta de gamla socialförsäkringssystemen, huvudsakligen baserade på inkomstbortfallsprincipen.

Förslaget om basinkomst har angripits hårt av både fackföreningar och av kapitalmaktens företrädare för att det skulle göra det så attraktivt att inte arbeta så att stora delar av särskilt de unga skulle börja leva ett lättjefullt oansvarigt liv utanför samhället, ungefär som haschförsäljarna i Köpenhamns Christiania. I längden skulle systemet rasera välfärdsstaten. Även bland dem som är mer sympatiskt inställda finns åsikten att en generell ovillkorlig basinkomst är att gå för långt. Det finns också argumentet om att bidrag måste behövsprövas för att hindra otillbörligt utnyttjande. Men behovsprövade bidragssystem ger en tröghet åt båda håll. Det är trögt att komma in i systemen, men det är lika svårt att ta sig ur systemen när man väl kommit in. Av de som beviljats sjukersättning tar sig mindre än en procent tillbaka till arbetsmarknaden. De utför säkrade klarar inte kraven på arbetsmarknaden, där man med dagens system antingen är inne eller ute.

Jan Otto Andersson i det finländska Vänsterförbundet har lanserat en kompromiss som han kallar "medborgarinkomst" som består av två delar: Dels en ovillkorlig inkomst som är relativt lågt satt, dels en "medborgarlön" som betalas ut enbart om individen utför samhällsnyttigt arbete.³⁸ Vi tycker att Anderssons idé borde vara värd att pröva. Den måste inte innebära att man skrotar de nuvarande socialförsäkringarna. Snarare kan det tänkas att basinkomsten, den första delen av Anderssons förslag, utgör en grundtrygghet som delvis finansieras genom att ersätta försörjningsstödet, grundbeloppet i arbetslöshetsförsäkringen och bidragsdelen av studiemedlet. En utfasning av ränte-

³⁷ Jan Edling, *Alla behövs: Blott arbetsmarknadspolitik skapar inga nya jobb*, Timbro 2005.

³⁸ Jan Otto Andersson lägger fram sitt förslag i artikeln "Grundinkomst och medborgarlön för en postfordristisk arbetsmarknad", Jonas Olofsson, red., *Den tredje arbetslinjen: Bortom den svenska modellen och marknadsliberalismen*, Premiss 2005, s 192-203. Författaren har även skrivit om medborgarlön i tidigare publikationer.

avdraget för bolån skulle generera ytterligare medel. På denna basinkomst läggs socialförsäkringar enligt inkomstbortfallsprincipen, ungefär som i dag, med a-kassor närstående fackföreningarna. Det skulle också behöva till en skattereform, då basinkomsten för den som har anställning i praktiken skulle fungera som ett grundavdrag.

I vilket fall som helst måste något göras för att ge prekariatet bättre levnadsvillkor.

DET SVARTA HÅLET - SOCIALISMEN

I en artikel år 2008 skrev Bo Rothstein:

Vänstern är mot det nationella och det globaliserade kapitalets makt i alla dess former ("bekämpa kapitalets makt") men vad som skulle kunna komma i dess ställe har närmast formen av ett stort svart hål.³⁹

Visst är det lite tillspetsat, men i grunden har Rothstein rätt. Efter Berlinmurens fall och Sovjetunionens sammanbrott vågade få längre använda begreppet socialism för det system som skulle komma i kapitalismens ställe. Begreppet hade nämligen blivit så förknippat med de havererade planhushållningssystemen att det framstod som förbrukat. Att kinesiska kommunister fortsatte att kalla sitt alltmer råkapitalistiska system för socialism gjorde inte saken bättre.

Ingvar Carlsson och Anne-Marie Lindgren skrev 1996:

Att 'avskaffa kapitalismen' måste i dagens värld vara ett åtagande på global nivå. Det är oerhört lätt att se att det inom en överskådlig framtid inte finns några förutsättningar att göra detta... Vi hamnar åter i den socialdemokratiska slutsatsen att det är en fråga om makt, inte om vem som äger.⁴⁰

Men vad var det för makt Carlsson & Lindgren menade? Och på vad sätt skiljer sig den specifikt socialdemokratiska maktutövningen från andra demokratiska ideologiers?

I det nu gällande socialdemokratiska partiprogrammet från 2013 heter det:

³⁹ Bo Rothstein, "Demokratisk socialism: Ett historiskt misslyckande och dess förklaring", i *Häftet för kritiska studier*, nr 5/2008.

⁴⁰ I *Vad är socialdemokrati* utgiven av socialdemokraterna, upplagan från 1996 sid 51-52.

Socialdemokratin vill forma ett samhälle grundat på demokratins ideal och alla människors lika värde och lika rätt. Fria och jämlika människor i ett solidariskt samhälle är den demokratiska socialismens mål.⁴¹

Vi har svårt att tro att något annat svenskt politiskt parti inräknat Sverigedemokraterna skulle vara emot socialismen om den betyder just bara detta.

I det partiprogram som antogs på Vänsterpartiets partikongress i maj 2016 är däremot begreppet socialism rikligt förekommande. Här kommer de formuleringar som vi bedömer vara mest konkreta:

Det socialistiska målet är människans frigörelse.

Införandet av socialismen kräver kapitalismens avskaffande.

Det socialistiska samhället kan innefatta olika gemensamma ägandeformer som direkt arbetarstyre, kooperativ, kommunalt eller statligt ägande, men även privata företag kan bidra till samhällets utveckling.

Valet mellan socialism och kapitalism är inte ett val mellan plan och marknad.

I ett socialistiskt samhälle ersätts kapitalismens odemokratiska styrning av företag, koncerner och karteller med demokratiskt framarbetade riktlinjer för ekonomins utveckling. Det samhälleliga inflytandet över investeringar och kreditgivning stärks.

Mitt i dagens kapitalism växer förutsättningarna för morgondagens socialism.

Socialismen kan inte vara något annat än demokratins och frihetens förverkligande. Socialismen kan inte planeras och dikteras av partier och politiska ledare. Endast den socialism som bärs upp av folkflertalets aktiva stöd och som förmår anpassa sig till ständigt nya förhållanden har förutsättningar att överleva.⁴²

Bortsett från formuleringen om kapitalismens avskaffande tror vi att inte heller detta är särskilt kontroversiellt i andra politiska partier om bara ordet socialism ersätts mot något annat, till exempel demokrati. Vad socialism betyder mer konkret är tydligare än i S-programmet, men inte mycket.

⁴¹<http://www.socialdemokraterna.se/upload/Kongresser/Kongress2013/Ett%20program%20for%20forandring.pdf>

⁴² Partiprogrammet finns på Vänsterpartiets hemsida <http://www.vansterpartiet.se/>

Den utopiska socialismen

År 1829 började tidningen *Medborgaren* driva en kristet socialistisk linje i den franske utopisten Henri Saint-Simons anda. Initiativtagaren var överstelöjtnanten och ledamoten i den så kallade riddarhusoppositionen Gustaf Hierta, som genom den år 1828 utgivna skriften *Om mynt, banker och riksgäld* skaffat sig ett visst rykte som ekonomisk tänkare. En annan av *Medborgarens* medarbetare var bokhandlaren Per Götrek, som anonymt gav ut *Framtidens religion, uppenbarad av Saint-Simon* år 1831. Tidningen lät också översätta och trycka av artiklar från Saint-Simonisternas i Paris utgivna tidning *Le Globe*. I dem gjordes propaganda för avskaffandet av "lättjans övermakt över arbetet" och av "de lägre klassernas utsugning".

Saint-Simons socialism kan tyckas ha varit av det oskyldiga slaget. Men den räckte för att dra på sig hårda angrepp från ledande konservativa tidningar som *Argus* och *Fäderneslandet*. *Medborgaren* tvingas avsvärja sig sin socialism och gick omkull år 1832. Bland tidningens medarbetare fanns prästen Fredrik Rådberg, som år 1839 gav ut *Friedland*, troligen den första inhemskt tillverkade socialistiska utopin i den svenska litteraturen. *Friedland* är en statsbildning på en grupp söderhavsöar med huvudstaden Mannheim där flera raser sammanlever i harmoni. I dess konstitution anges två samhällsklasser – "bildningsklass" och "näringsklass". Privat äganderätt finns kvar, men produktionsenheterna är "bolag", en slags gemenskaper i arbete och hushållning (den svenska aktiebolagslagen kom först år 1848).

Också Gustaf Hiertas släkting och namne Lars Johan lät i sin tidning *Aftonbladet* publicera artiklar om socialismen. År 1846 gav han ut *Upplysningar om kommunismen*, som var en samlingsvolym av de viktigaste texterna av en annan av de franska socialisterna, Etienne Cabet. Dennes utopiska samhälle Icarien skildras i en roman publicerad år 1840. Där hade den privata äganderätten avskaffats och medborgarnas liv styrdes av en allvis stat, ett tidigt exempel på den statssocialistiska traditionen.

Robert Owen är en annan tidig socialist som gjort avtryck i Sverige. Han fick chansen att förverkliga sina idéer om arbetarnas aktiva medverkan i samhällslivet då han år 1800 tillsammans med några andra kapitalister köpte Skottlands största bomullsspinneri, byggt på av vattenkraft drivna spinnmaskiner. Med hjälp av den dåvarande av krigen gynnade konjunkturen fick han råd att förkorta arbetstiden och investera i bostäder och skolor för arbetarbarnen, i vilka aga och läxor var

förbjudna. Det omgivande samhället New Lanark lever kvar än i dag som ett industrihistoriskt minne restaurerat med hjälp av EU-pengar.⁴³

I de fabriker för segelsömnad med mera som Owens anhängare William Gibson satsade på i det lilla samhället Jonsered två mil öster om Göteborg infördes andel i vinst i form av ett slags tvångssparande redan på 1840-talet. Där byggdes också arbetarbostäder samt olika sociala och kulturella inrättningar för arbetarna i patriarkal anda. Den politiska följden av detta var att arbetarrörelsen på allvar kom till Jonsered först i samband med en textilarbetarstrejk år 1929 och då var det kommunistpartiet – inte socialdemokraterna – som byggde en första partiavdelning.⁴⁴

1970-talets bokstavstroende nya vänster tog mer fasta på att Marx och Engels i det Kommunistiska Manifestet sagt att dessa tidiga socialistiska idéer hade en rent utopisk innebörd än på att de båda också skrev att dessa socialistiska föregångare lämnat ett värdefullt material för arbetarnas upplysning. Vi vågar påstå att utopisterna här i Sverige lämnat efter sig mer konkreta spår än dem som betecknade sig som vetenskapliga socialister.⁴⁵ Till den frågan skall vi återkomma.

Kooperation och liberal kapitalismkritik: Mill, Bremer och Geijer

Den tidiga socialism som hade människans frigörelse som skapande självständig varelse väljer vi att kalla frihetlig socialism, ett begrepp som senare syndikalister och anarkister hävdade som beteckning på den egna rörelsens mål. Men vi vill ge begreppet en bredare innebörd så att det också omfattar den radikala liberalism och som växte fram efter de amerikanska och franska revolutionerna. Begreppet vänster uppstod ju faktiskt efter var de ivrigaste revolutionärerna satt i den franska nationalförsamlingen.

Den ekonomiska basen i denna liberalsocialistiska tradition blev i mitten av 1800-talet den kooperativa rörelsen. Kooperationen innebar en förening av socialismens idéer om ett kollektivt ägande med liberalis-

⁴³ David Karlsson, *Framtiden i det förflutna Om Robert Owen, Ernst Bloch och oss andra* 2002
<http://davidkarlsson.net/2011/01/06/framtiden-i-det-forflutna/>

⁴⁴ Östen Johansson, *På Gibsons tid*, Warne förlag 1987.

⁴⁵ Manifestet på svenska digitalt: http://www.marxistarkiv.se/klassiker/marx/kommunistiska_manifestet_ny.pdf. I Tristram Hunts biografi över Engels – *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*, Metropolitan Books 2009 – finns en god genomgång av det socialistiska tänkandet under första hälften av 1800-talet. Anders Ehnmark har i "Utopins återkomst" skrivit om den utopiska socialismen och särskilt dess inträngande i Sverige, se Anders Rosén (red), *Vägval vänster*, Premiss förlag, 2006.

mens idéer om den av staten och skråväsendet oreglerade marknaden. Om man så vill kan en kalla det för en tidig form av marknadssocialism.

Folkbildaren och nationalekonomen Gunnar Westin Silverstolpe lät i sin historiebok om Kooperationen läsaren stiga in på ett möte i socialisternas hus i Rochdale, England, i december 1843. Vävaren Howarth talade. Denne uppmanade kamraterna att arbeta för allmän rösträtt och fackföreningar, men hävdade samtidigt att den snabbaste vägen till förbättring av levnadsförhållanden är Kooperation: om alla sparar lite kan vi skapa ett gemensamt kapital. Då kan vi upprätta en egen affär med "rent mjöl i påsen" och "riktiga vikter". En röst i salen: "Jaså vi skall bli kapitalister!" Howarth: "Ja, men vi skall inte ge vinsten till ägarna, utan var och en skall få utdelning på sina köp."⁴⁶

Också John Stuart Mill, av Liberalerna (före detta Folkpartiet) åberopad som ideologisk föregångare, har också gett en livlig och positiv beskrivning av kooperativet i Rochdale:

Köpare och säljare möts som vänner; det förekommer inga överbud och ingen misstänksamhet. Dessa grupper av ödmjuka män väver sina egna tyger, syr sina egna kläder, gör sina egna skor och mal sin egen säd. Äkta män som aldrig vetat hur det var att vara skuldfri och fattiga hustrur, som aldrig ens kunnat fritt disponera en sixpence, har nu små förråd av pengar som räcker för att bygga ett hus. Och varje vecka går dom till sin egen marknad med pengar skramlande i fickorna.⁴⁷

Men Mill varnade också för att Kooperationen skulle kunna urarta. Han betonade att enbart de som arbetade i det kooperativa företaget skulle ha rätt till en del av vinsten. Om företaget blev ett aktieföretag med enbart ett begränsat antal ägare och med anställda arbetare som inte får del i vinsten så har den kooperativa idén förfuskats. Han tyckte sig se att till och med pionjärerna i Rochdale börjat uppvisa sådana tendenser. Han skrev också att om företagsvinsterna monopoliseras av dem som haft tid att ackumulera eller som haft turen att ärva kapital är det

⁴⁶ Johan Lönnroth, "Gunnar Westin Silverstolpe", i *Svenska Nationalekonomen under 400 år* med Christina Jonung & Ann-Charlotte Ståhlberg som redaktörer, Dialogos 2014.

⁴⁷ Översatt från *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy* 1848 bok IV kapitel 7 <http://www.econlib.org/library/Mill/mlP62.html>

uppenbarligen absurt. Man kan ju fundera över hur dagens svenska liberaler placerar in sådana uttalanden ideologiskt.⁴⁸

En annan person nutida liberaler gärna åberopar är Fredrika Bremer. Också hon riktade skarp kritik mot det nya penningväldet. Hon skrev upprört i ett brev 1847 om "den stora massan av otillräckligt lönade och eländigt lefvande människor". För att lösa detta samhällsproblem ser hon ingen annan utväg än:

Kapitalistens frivilliga resignation att icke taga vinst eller ränta för sig, som han kan, af hvad han producerar, utan fördela den på sig och sina arbetare så att äfven de kunna vara riktigt belåtna ⁴⁹

I *Syskonlif* från år 1848 presenterade Bremer också en egen samhällsutopi. Romanen handlar om en syskonskara och deras familjer, som flyttar ut på landet för att skapa det Nya Birka, en "association" där löner sätts efter förtjänst och där den fullkomliga människan ska skapas. Ett av de manliga syskonen är radikal, han vill leva i ett kollektiv, avskaffa staten och kungahuset samt låta religionen vara kosmopolitisk, gemensam för alla. Hans syster är mer försiktig, hon vill bygga det nya samhället på kristen grund och hon vill att de skall följa "nationella seder".

I en serie föreläsningar och tidningsartiklar formulerade Erik Gustaf Geijer, också han utpekad som föregångare av nutida liberaler, efter sitt berömda avhopp från konservatismen i slutet av 1830-talet sin liberala trosbekännelse. Men det handlade knappast om ett okritiskt anammande av kapitalets frihet. I en föreläsning i oktober 1844 utpekade han olika grupper som opponerade mot liberalismen. Dit hörde stånden, monarkin och militären. En fjärde grupp gör större intryck, ansåg föreläsaren, eftersom:

Den utgår ur de liberalas eget läger. De har begynt misströsta om sin egen princip – om den fria konkurrensen. Den har redan framkallat resultat, som bliva allt betänkligare, och som synas tillråda, att man, om möjligt är, åtminstone stannar på halva vägen... Den nya klass som efter revolutionen tagit plats i samhället... är den så

⁴⁸ I september 2008 var Johan Lönnroth inbjuden till ett folkpartimöte för att debattera ideologi med Erik Ullenhag, som inte visste vem som uttalat sig så om arvsrätten.

⁴⁹ Citerat efter Eva Heggstad, *En bättre och lyckligare värld: Kvinnliga författares utopiska visioner 1850-1950*, Symposium 2003.

kallade medelklassen ... går en ständigt ökad makt till mötes ... dess gräns uppåt är obestämd ... den förenar även de högre klassernas verkliga intressen, men däremot nedåt allt skarpare bestämmer sig och blir uteslutande i avseende på massan av folket. Denna gräns har blivit förmögenhetens, och i ett visst belopp av förmögenhet, såsom villkoret för allt utövande av politiska rättigheter.⁵⁰

Geijer gick i samma föreläsning vidare i sin kritik på ett sätt som gör att man kan förstå att den unge Karl Marx kom att tillhöra hans beundrare:

Kapital, i och för sig självt och i opersonlig mening, är i själva verket blott undangjort arbete, är just därför bytesmedel för nytt. Det genom penningen representerade sätt inom både adel, prästerskap och borgarstånd privilegierad. Kapitalets välde skulle således på det kapitallösa arbetet verka nedtryckande. Det överensstämmer med den allmänna meningen, att vad i våra dagar efterträtt adligt herrskap, prästerlig myndighet och konungslig makt, är plutokratin – är rikedomens, är penningens välde.

Men Geijer ägnade sig inte bara åt kritik. Han tänkte också kring framtiden och föreställde sig att de existerande kapitalistiska företagen skulle ersättas med en ny sorts "associationer" i vilka alla de arbetande skulle känna sig delaktiga:

Industrins utveckling är ej annat än utvecklingen av det mänskliga arbetets gemensamhet. Detta, sig utvecklande, gemensamma är just intelligensens andel i arbetet, som oupphörligen tillväxer, liksom det enstaka arbetet representeras av den mänskliga kroppskraften, vars andel i arbetet tvärtom avtager. Det vill åter säga: Varav följer att det ideella arbetet å ena sidan, det materiella å den andra (i början skilda genom en så stor klyfta, att arbetarna inom varderas område ej ansågs tillhöra samma, lika berättigade, samhälle utan det förnäma och lärda arbetet blott utnyttjade det nedriga och olärda arbetet för sig som medel) småningom – och slutligen oförtänt nog – befinna sig i bredd med varandra: de senare, ej mindre än de förra, med anspråk på en intelligent verksamhet.

⁵⁰ Detta och följande citat kommer, om inte annat anges, från Torsten Nyboms urval *Geijers Historiska skrifter i urval*, Tiden 1980.

Kommunister och socialister organiserar sig

Geijer tog i sin föreläsning år 1844 också upp den växande kommunistiska och socialistiska agitationen mot kapitalmakten:

Proletären, vars massa i det moderna samhället oupphörligt växer, protesterar mot egendomen: han gör det i gärning, han har begynt göra det i lära och övertygelse. Brottmålsstatistiken lämnar bevisen på det förra: kommunismen, vars enda trosartikel är fordran av egendomens gemensamhet eller likhet, ger beviset på det senare. Socialismen står ett steg högre, och åtminstone inom förnuftighetens område. Den arbetar med vad man kallar arbetets organisation, enligt den i sig riktiga förutsättning: att de små kapitalen, sammanlagda och rätt förvaltade, samt associationsprincipen är ett tidens räddningsmedel; ... Därtill fordras att associationsprincipen själv får ett högre, ett ädlare liv, att den livas av den sanna samfundsandan.

Som redan nämnts i kapitel ett tonade de svenska socialisterna ner det revolutionära budskapet när *Det kommunistiska manifestet* översattes till svenska. I Knut Bäckströms något för sjuttioalets svenska nyvänster tillrättalagda sammanfattning var manifestets socialistiska budskap detta:

Kommunisterna åsyftar, att så inrätta samhället, att varje dess medlem, utan undantag, må kunna i fullständig frihet ... utveckla sina anlag. De vill nå detta mål genom upphävande av privategendomen ... jämlikhetens princip skall vara helgad genom kristendomen ... kommunisterna fordrar demokratins fullkomliga införande ... den tillåter ej våldsamt berövande av egendom ... fordrar blott att folkrepresentationen tillåter en övergångsregim som minskar olikheten. Progressiva skatter, nationella fabriker, barnuppfostran för alla bekostas av staten, kvinnornas emancipation, nationalitetens upphävande, religionsfrihet.⁵¹

De svenska socialisterna och kommunisterna hade ett kortvarigt uppsving i samband med 1848 års revoltstämningar, men rörelsen försvann snabbt när det politiska läget hade stabiliserats. Den hade dock påverkat debatten, främst för att liberalerna nu mer aktivt sökte efter en lockande

⁵¹ Citerat efter Knut Bäckströms *Götrek och manifestet* Gidlunds 1972 s 68

alternativ ideologi för arbetarklassen. Ett antal arbetareföreningar startade i de större städerna, den i Göteborg med sina mer än 4000 medlemmar 1869 den största i Norden. Den tog bland mycket annat initiativ till en kooperativ Folkbank som levde ända fram till 1945.⁵²

Inga svenskar fanns med då den Internationella Arbetarassociationen – senare omdöpt till Första Internationalen – hade sitt konstituerande möte i London 1864. Marx höll då inledningstalet. I det hyllade han kooperationen som en seger för arbetets politiska ekonomi över privategendomens. Värdet av dessa sociala experiment kan inte överskattas. De visar att produktion i stor skala kan organiseras med hjälp av modern vetenskap och utan klassen av herrar som anställer och suger ut arbetarklassen. Marx hyllade särskilt Robert Owen, som sått fröet till denna rörelse och som omsatt de idéer som proklamerades år 1848 i praktisk handling.⁵³

Men i talet varnade Marx också för att tro på att de kooperativ som växt fram efter år 1848 ska kunna stoppa kapitalmonopolisternas växande makt eller märkbart lindra misären för de arbetande massorna. De stora ägarna av jord och kapital kommer att göra allt för att hindra kooperationen att växa. Alla dessa ädla filantroper och vältaliga medelklassare som nu stödjer den kooperativa rörelsen är inte mycket att hoppas på för socialisterna. Det som krävs är att rörelsen växer till den nationella nivån. Den politiska makten måste erövrats genom att arbetarklassen organiserar sig i ett politiskt parti. För detta ändamål var det avgörande att erövra den allmänna rösträtten och skaffa sig representation i parlamenten.⁵⁴

Den resolution som antogs år 1864 gick i huvudsak på Marx linje. Arbetarklassens befrielse skulle vara dess eget verk. Men klassen skulle också delta genom politiska partier i samhällsliv och parlament. Hur socialismen skulle se ut när den kom lämnades öppet. Marx ville ju som bekant inte skriva några recept för framtidens socialistiska soppkök. Det revolutionära perspektivet i *Kapitalet* första band år 1867 låter så här:

⁵² Octavia Carlén Göteborg – *Ny handbook för resande*, 1869 s 184. För en historik över denna förening se Göteborgs Arbetareförening 1866-2016 - från liberalism till socialism av Gösta Carlson, utgiven av Göteborgs Arbetareförening 2016.

⁵³ "Inaugural Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association"
<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/10/27.htm>

⁵⁴ Mats Lindberg (f d Dahlkvist) har skrivit mer utförligt om Marx demokratisyn i inledningen till en nyutgåva av *Kapitalets* första band, Arkiv förlag 2013.

*Varje segrande kapitalist slår ihjäl flera andra. Hand i hand med denna centralisation av kapitalet... utvecklas arbetsprocessens samarbetsform i ständigt växande skala. Vetenskapen får en mer och mer omfattande teknisk användning, jorden utnyttjas bättre och **mera planmässigt**, arbetsmedlen utformas för kollektiv användning av nya metoder i en sammansatt arbetsprocess, olika folkslag kommer i ständigt intimare kontakter med varandra på världsmarknaden... Samtidigt med det sjunkande antalet kapitalmagnater, som har möjlighet att monopolisera och tillägna sig alla fördelarna av denna samhällsliga utveckling, ökar å andra sidan exploateringen av massorna, deras elände, slaveri och förnedring.*

*Men även förbittringen ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som samtidigt skolas, sammansvetsas och organiseras genom det kapitalistiska produktionssättets egen mekanik. Kapitalmonopolet blir en boja för det produktionssätt, som har växt upp under dess eget herravälde. **Produktionsmedlen centraliseras, och arbetets samhällsliga karaktär utvecklas**, tills produktionsprocessen inte längre rymmes innanför det kapitalistiska skalet. Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättens timma slår. Expropriatorerna blir själva exproprierade.⁵⁵*

Vi har strukit under formuleringar som pekar mot arbetarmakten och i fetstil markerat sådant som pekar mer mot samhälls- och statsmakten. Den rimliga tolkningen är, anser vi, att Marx tänkte sig någon slags kombination av lokalt självorganiserad arbetarmakt och parlamentarisk arbetardominerad statsmakt.

Marx var tveklöst den första internationalens chefsideolog, men hans position var omstridd. Mikhail Bakunin och hans anhängare ansåg att det enbart var arbetarklassens egenmakt och självorganisering som var vägen till socialismen. I programmet för Bakunins internationella allians av socialistiska demokrater från 1868 stod att alla existerande politiska och auktoritära stater gradvis borde reducera sina aktiviteter till enkla administrativa uppgifter och så småningom förvandlas till en förening av fria associationer. I en marginalanteckning till programmet skrev Marx att om staterna reducerar sig själva måste de inte upplösas efter-

⁵⁵ *Kapitalet* I kapitel 24 <https://www.marxists.org/svenska/marx/1867/23-d107.htm#h133>

som de kommer att försvinna av sig själva.⁵⁶ Så sett i detta långsiktiga perspektiv tycks inte skillnaden mellan Marx och Bakunin vara av grundsluk.

Men Bakunin och många av hans anhängare ansåg att våld och politiska attentat var nödvändiga för att åstadkomma revolutionära förändringar. Att gå via parlamenten som Marx och de flesta av hans anhängare var inriktade på var enligt dem en återvändsgränd, där skulle arbetarklassen bara sugas upp av den borgerliga staten och tappa förmågan att ändra på grundläggande maktförhållanden. Motsättningen mellan Marx och Bakunins anhängare skärptes gradvis. År 1872 splittrades Internationalen i en marxistisk och en anarkistisk gren. Organisationen gick under och först år 1889 kunde en andra international bildas med i huvudsak den inriktning Marx förordat år 1864.

Socialismen och marknaden. Värde lagen

Med Sveriges mer än 200 år långa fred och vår i en internationell jämförelse liberala statsmakt var den mer militanta anarkismen svag i den svenska arbetarrörelsen. Ett av få undantag var de tre män som sprängde strejkbrytarskeppet Amalthea i Malmö år 1908. Hinke Bergegren och hans ungsocialister gjorde hedervärda insatser mot militarism och religiöst kvinnoförtryck, men de var och förblev i övrigt en ganska marginell företeelse.

Den interna striden inom svensk arbetarrörelse stod i stället mellan dem som Mats Lindberg (då Dahlkvist) i den svenska maktutredningen kallade rörelsesocialister och statsocialister. De förstnämnda såg de självorganiserade rörelserna – fackföreningarna, Kooperationen, nykterhetsrörelsen, bildningsrörelsen – som socialismens huvudkraft. Statssocialisterna – en etikett som satts på den tyske socialdemokraten Ferdinand Lassalle som krävde statsstöd till Kooperationen – ville bygga socialismen med parlamentet och staten som huvudkrafter. Inom båda falangerna fanns också olika uppfattningar om hur partiet skulle organiseras – genom direktdemokrati eller representativ demokrati som huvudsaklig organisationsform.⁵⁷

Men båda falangerna präglades fram till 1930-talet av en relativt positiv syn på frihandel och marknadskrafter. Det kan vara lätt att glöm-

⁵⁶ Anteckningarna redovisas i marxistarkivet på nätet

<https://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1868/iasd-comment.htm>

⁵⁷ Mats Dahlkvist, "Den instängda demokratin. Rörelsesocialism och statsocialism i svensk arbetarrörelse" i *Civilsamhället som demokratins arena*, Demokratiutredningens skriftserie nr 29, SOU 1999:112.

ma eftersom vi idag är vana vid att förknippa höger med marknaden och vänstern med staten. I början av 1900-talet var det liberaler och socialister som hyllade frihandeln, medan högern värnade den starka staten med dess militär, ämbetsmän, kyrka och kungamakt. I partinamn som Venstre i Danmark liksom i USA där vänstern domineras av liberaler lever denna höger-vänsterskala vidare.

Den svenska arbetarrörelsens ekonomiska tänkande påverkades tidigt av att våra tre första professorer i nationalekonomi – Gustaf Steffen, Gustav Cassel och Knut Wicksell – i sin ungdom alla betraktades som någon sorts socialister. Särskilt Wicksell spelade här en viktig roll. Han hyllade det fria utbudets och efterfrågans förmåga att skapa jämvikt i ekonomin, men han ville också ha en progressiv beskattning, bland annat med argumentet att den tillkommande nyttan av att få en krona till (gränsnyttan på ekonomspråk) för den fattige är större än för den rike. Han skrev också i den lärobok som användes vid flera universitet att individerna har en tendens att underskatta de framtida behoven i jämförelse med de aktuella och av det drog han slutsatsen att:

...ett kollektivistiskt samhälle (skulle) erbjuda långt större garanti för en energisk kapitalbildning än det nuvarande, på individualhushållning grundade.⁵⁸

Wicksells betydelse för svensk arbetarrörelse hade också att göra med frånvaron av framstående marxistiskt orienterade nationalekonomer i Sverige. De få som uttalade sig om marxismens politiska ekonomi och särskilt dess syn på marknaden hade oftast missuppfattat det mesta. Vilket inte bara var deras fel, eftersom Marx själv hade ett synnerligen problematiskt förhållande till marknaden. Det stora problemet var den så kallade värdelagen, föreställningen att arbetsvärden kan fungera som en slags långsiktiga jämviktspriser på en konkurrensmarknad. I *Lön, pris och profit* skrev Marx om denna lag:

Tillgång och efterfrågan reglerar ingenting annat än marknadsprisernas tillfälliga fluktuationer. De kan förklara för er, varför en varas marknadspris stiger över sitt värde eller sjunker under sitt värde, men de kan aldrig förklara själva detta värde.⁵⁹

⁵⁸ Knut Wicksell *Föreläsningar i nationalekonomi del I* (tredje upplagan ursprungligen från 1911) Gleerups 1966 s 250. Se också den i kapitel 1 nämnda "Swedish Model Market Socialism 1870-1930".

⁵⁹http://www.marxistarkiv.se/klassiker/marx/lon_pris_profit.pdf

Marx såg med andra ord marknadspriserna som företeelser på ytan styrda av människors "subjektiva" vilja. Cirkulationen och priserna på marknaden var en slöja lagd över den "objektiva" verkligheten i produktionen med dess utsugning och klasskamp. Denna indelning i subjektiva priser och objektiva värden gjorde inte bara Marx, utan nästan alla hans samtida politiska ekonomer före – och majoriteten också efter – den nyklassiska nationalekonomins genombrott i början av 1870-talet. Ännu år 1867, då Marx lät publicera första bandet av *Kapitalet*, upplevdes denna motsättning mellan subjektivt och objektivt som fundamental.

När nyklassikerna med William Stanley Jevons, Carl Menger och Leon Walras i spetsen publicerat sina arbeten fick Marx problem. Vår tro är att en huvudorsak till att Marx aldrig kunde förmå sig att publicera de texter, som hans dotter och svärson i samarbete med Friedrich Engels gav ut som band II och III av *Kapitalet* efter Marx död, är att han aldrig klarade att reda ut sambandet mellan värden och priser. Detta "transformationsproblem", som sysselsatt generationer av marxister, var helt enkelt olösligt, det finns över huvud taget inget enkelt samband av värdelagens sort. Arbetsvärdena kan användas för att förklara att arbetarna producerar mer än vad som krävs för den egna försörjningen och att ett överskott därmed går till kapitalägaren. Men de är oanvändbara för att förstå marknadspriser.⁶⁰

Men flera av den unga arbetarrörelsens ledare såg värdelagen som en grundbult i den socialistiska ideologin. Om priser i jämvikt är lika med arbetsinnehållet, är det ett argument för att arbetarna som kollektiv har den moraliska rätten till alla inkomster från produktionen och att ränta och vinst egentligen är onödiga. En del socialister ville med andra ord tolka arbetsvärdeläran som en lära om det rättvisa priset och som en morallära om de arbetandes rätt till kapitalisternas rikedomar. Ett resultat av detta synsätt var den första meningen i det första svenska socialdemokratiska partiprogrammet, importerat till Sverige från det tyska program som togs i staden Gotha år 1875: "Arbetet är källan till all rikedom och all kultur".

I sin *Kritik av Gothaprogrammet* angrep Marx den meningen:

⁶⁰ Johan Lönnroth, *Marxism som matematisk ekonomi: en kritik av några moderna Marxtolkningar*, avhandling i nationalekonomi, Göteborgs universitet 1977. Se också vad Sven-Eric Liedman skriver om transformationsproblemet på sid 462 ff i *Karl Marx – En biografi* Bonniers 2015 samt Lönnroths kommentarer till Liedmans text i en intervju av Christer Wigerfelt <https://www.youtube.com/watch?v=ZuqEx72g6DM>

Arbetet är inte källan till all rikedom. Naturen är i lika hög grad källan till bruksvärdena (och det är av sådana rikedomerna består) som arbetet, och arbetet är ju i sin tur bara ett uttryck för en naturkraft: den mänskliga arbetskraften.⁶¹

Som vi skrev om i kapitel 1 var den svenska arbetarrörelsens ledande uttolkare av marxismens politiska ekonomi, Atterdag Wermelin, själv offer för denna missuppfattning. Något som bidrog till att han förlorade en debatt med Wicksell vilket i sin tur bidrog till att Branting och de svenska socialdemokraterna aldrig riktigt trodde på marxismens ekonomilära.

Den vetenskapliga socialismen

Arbetarledarna i Sverige och internationellt ville locka arbetarklassen att bli socialister genom löften om de rikedomar som kunde erövrats om kapitalismen avskaffades. Under socialismen skulle utsugningen avskaffas och arbetarna få betalt också för det merarbete kapitalisterna tog ifrån dem. Hur skulle då lönerna beräknas under socialismen? Friedrich Engels skrev i *Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen*:

Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete. Den mängd samhälleligt arbete som ingår i en produkt behöver då inte först fastställas på en omväg. Den dagliga erfarenheten visar direkt hur mycket som i genomsnitt erfordras. Samhället kan med lätthet räkna ut hur många arbetstimmar som ingår i en ångmaskin, i en hektoliter vete av den senaste skörden eller i hundra kvadratmeter tyg av en bestämd kvalitet. Det kan alltså inte falla samhället in att i fortsättningen uttrycka de i produkten nedlagda arbetskvantiteterna, som det nu känner direkt och absolut, med hjälp av en relativ, föränderlig, otillräcklig och tidigare som nödfallsutväg anlitad måttstock, en tredje produkt i stället för den naturliga, adekvata, absoluta måttstocken, tiden.⁶²

⁶¹<https://www.marxists.org/svenska/marx/1875/19-d014.htm>

⁶² Texten publicerades första gången på tyska 1878. Den svenska översättningen följer upplagan från 1894 <https://www.marxists.org/svenska/marx/1878/20-d025.htm>

När kapitalisterna försvunnit kunde ett arbetarklassens planeringsinstitut således bara räkna ut de rättvisa lönerna på det sätt Engels beskrev. Kanske kunde man rentav avskaffa pengarna – den i ”nödfall anlitade måttstocken” - och låta arbetarna hämta ut sina löner i natura från väldiga lagerbyggnader? Engels var i sina resonemang kring tiden som måttstock tydligt påverkad av den naturvetenskapliga världsbild som i slutet av 1800-talet alltmer trängde ut den gamla religiöst färgade. När han lät Marx svärson Paul Lafargue översätta en del texter till franska hittade denne på att beskriva dem som socialismens utveckling från utopi till vetenskap. Under socialismen kunde ekonomin organiseras enligt samma principer som naturvetarna och teknikerna med fysikens hjälp konstruerade maskiner.⁶³

Denna idé om socialismen som en vetenskap utvecklades vidare av Lenin i *Staten och Revolutionen*, skriven våren och sommaren före revolutionen 1917. Han var där inne på samma spår som Engels: hur enkelt det skulle vara att organisera den postrevolutionära socialistiska ekonomin:

Det är fullkomligt möjligt att ofördröjligen, från den ena dagen till den andra, efter att ha störtat kapitalisterna och ämbetsmännen övergå till att - i fråga om kontroll över produktion och fördelning, i fråga om registrering av arbete och produkter - ersätta dem med väpnade arbetare, med det allmänt beväpnade folket. ... Den kapitalistiska kulturen har skapat storproduktion, fabriker, järnvägar, post, telefon o.s.v., och på denna grundval har det stora flertalet av den gamla "statsmaktens" funktioner så förenklats och kan reduceras till så ytterligt enkla operationer - registrering, bokföring, kontroll - att alla dessa funktioner lätt kan utövas av alla skriv- och läskunniga personer, att dessa funktioner lätt kan utföras för en vanlig "arbetarlön", att man kan (och bör) beröva dessa funktioner varje skugga av privilegium eller överhet.⁶⁴

Så kom då revolutionen hösten 1917, eller om det nu hellre skall kallas statskupp. Och som i alla krig tvangs den nya staten organisera ekonomin genom uppifrån kommande diktat. Undras om Lenin och

⁶³ Den svenska titeln blev *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*

<https://www.marxists.org/svenska/marx/1880/19-d035.htm>

⁶⁴ <https://www.marxists.org/svenska/lenin/1917/staten.htm>

Trotsky fick någon information om det Rosa Luxemburg skrev från fängelset 1918 i en bok om den ryska revolutionen:

Den tysta förutsättningen för diktaturteorin i Lenins och Trotskijs anda är att den socialistiska omvälvningen är något som det ligger ett färdigt recept för i revolutionspartiets ficka och som man sedan bara behöver energiskt förverkliga. Tyvärr eller lyckligtvis är det inte så. ... Det negativa, raseringen, kan man dekretera, inte uppbygget, det positiva. ... Det offentliga livet i stater med begränsad frihet är så torftigt, så fattigt, så schematiskt, så ofruktbart, just därför att det genom att utesluta demokratin spärrar av sig från de levande källorna till all andlig rikedom och allt framsteg. ... Folkets hela massa måste vara med. Annars blir socialismen från början dekreterad, påbjuden av ett dussin intellektuella.⁶⁵

År 1921 tvangs Lenin radikalt ompröva sina naiva föreställningar från *Staten och Revolutionen* när han lanserade sin Nya Ekonomiska Politik (NEP). Åren som följde var den nya sovjetiska federationen i huvudsak en ekonomi med marknadsmekanismen som dominerande resursfördelningsmekanism. Industrin var statligt ägd. Men i jordbruket var ännu privatägandet helt dominerande. Som vi skrev om i kapitel ett lanserade Bucharin tesen om den organiserade kapitalismen som skulle få utveckla produktivkrafterna tills de var mogna för socialismen.

Men för Stalin gällde den vetenskapliga socialism som senare skulle få hedersnamnet marxismen-leninismen. Åter väcktes föreställningen, inspirerad av värdelagen, om att det var lätt att räkna ut rättvisa löner och priser under socialismen. Den bidrog troligen till att man i Sovjetunionen såg arbetskraften som den enda riktiga produktionsfaktorn. Vilket i sin tur bidrog till tron att staten kunde sätta priser efter varornas arbetsinnehåll. Vilket ledde till extremt låga priser på både naturresurser, maskiner och byggnader. Vilket i sin tur ledde till det slöseri med råvaror, den vanvård av maskiner och byggnader samt den miljöförstöring som fanns i de nu saligen hädangångna planhushållningssystemen i öst.

Stalin skrev med hänvisning till Engels bok om *Naturens dialektik* att övergången från kapitalism till socialism var en lagbunden process som kräver snabba revolutionära förändringar så att kvantitet slår över till kvalitet. År 1936 utropade han det socialistiska systemets fullstän-

⁶⁵ Rosa Luxemburg, *Ryska revolutionen*, Federativs förlag 1967 (orig. 1918), s 60f.

diga seger inom folkhushållningens alla sfärer.⁶⁶

Människans frigörelse fanns kvar i den marxist-leninistiska retoriken. Men i verkligheten var tanken död.

Från gillesocialism till funktionsocialism

När den revolutionära vågen över Europa var som starkast på hösten 1918 hävdade Socialdemokraternas partisekreterare Gustav Möller att en socialistisk majoritet på laglig väg skulle kunna förstatliga storbolagen genom att lösa ut ägarna via obligationer med fast ränta. Tidsandan var sådan att han för detta modesta förslag blev hyllad av flera borgerliga tidningar! I sina *Minnen* beskrev Wigforss läget vid denna tid på följande sätt:

Vänstern inom socialdemokratin hade blivit ett nytt parti, som gick ut för att tävla med det gamla om arbetarväljarna. Om dess oklara revolutionsplaner skulle med framgång kunna mötas, behövde partiet enligt min mening ett handlingsprogram, som kunde sätta fantasi och känslor i rörelse, samtidigt som det höll sig till konkreta och för det nyktra förståndet gripbara mål.⁶⁷

Vi nämnde i kapitel ett att Ernst Wigforss var huvudförfattare till Göteborgsprogrammet från år 1919 som innehöll krav på arbetarnas deltagande i maktutövningen i företagen. Han hade vid denna tid sympatier för den från England importerade gillesocialismen. Särskilt inom byggfacken fanns också då ett intresse för sådana idéer. Det hade att göra med deras lönesystem. Det byggde på att representanter för byggmästare och arbetare i efterhand mätte upp hur mycket arbete som utförts, jämförde med byggritningarna och så prissattes arbetet utifrån en överenskommen prislista. Den lön som betalats ut i förskott drogs sedan av. Man kan se systemet som ett slags tvångssparande. Tanken att arbetarna själva kollektivt skulle kunna spara ihop till det nödvändiga kapitalet var närliggande. Det var naturligt att byggfacken var de mest aktiva då Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening (HSB) byggdes upp med start 1923.⁶⁸

⁶⁶ *Leninismens problem - Tal och skrifter 1924 -39* Förlaget för litteratur på främmande språk, Moskva 1951 s 782.

⁶⁷ *Minnen* del II Tiden 1951 s 213

⁶⁸ Johan Lönnroth beskriver det svenska systemet på sidan 76 i *Albin Ström och det frihetliga spåret i svensk arbetarrörelse* (andra upplagan) Korpen 2016

Som vi skrev om i kapitel ett hamnade frågan om socialisering efter det att utredningsförslaget om företagsnämnder fallit 1923 i ett slags vakuum. Den sovjetiska modellen av socialism var knappast något som lockade till efterföljd utanför SKP. Inom socialdemokratien var sekreteraren i socialiseringsutredningen Nils Karleby en av de få som försökte tränga djupare in i frågan vad socialism skulle kunna betyda inom ramen för den svenska parlamentariska demokratin. I den i kapitel ett nämnda boken från 1926 skrev han:

Vad det kommer an på för att få ett så harmoniskt samhälle som möjligt, är, evad människorna verka som enskilda eller som offentligt anställda, sådana föreskrifter och former, att enskilda tvingas att finna det med sitt bästa förenligt att vara gagneliga för det allmänna.

Och:

I den mån som arbetarklassen delaktiggöres i samhället, både upphör det kapitalistiska samhället i Marx' mening att existera och upphör kapitalräntan att tjänstgöra som utsugningsinstrument. Den framträder då helt enkelt som - vad den för kapitalistklassen inbördes, dvs "samhället", redan förut var - en metod för den samhällsliga prisbildningen, produktionsinriktningen och kapitalökningen.⁶⁹

Således var det individernas samhällsliga beteende och arbetarklassens delaktighet i samhället – inte att avskaffa det kapitalistiska ägandet – som för Karleby var socialismens innebörd. Också Karlebys partikamrat juridikprofessorn Östen Undén, som hunnit med att vara både justitie- och utrikesminister, var inne på samma spår år 1928:

Äganderätten ses vanligen som ett odelbart begrepp, något som starkt har bidragit till socialiseringsdebattens oklarhet. I stället kan äganderätten ses som ett sammanfattningsbegrepp för ett antal med den sammanhängande funktioner.⁷⁰

⁶⁹ *Socialismen inför verkligheten* Tiden 1926 s 76 respektive 209f.

⁷⁰ "Några synpunkter på begreppsbyggnaden inom juridiken" i *Festskrift tillägnad Axel Hägerström 1928*, citerat från Gunnar Adler-Karlssons *Funktionssocialismen* Verdandi Debatt 1967 s 42.

Från och med övertagandet av regeringsmakten år 1932 kom svensk socialdemokrati att mer och mer inställd på att uppfatta socialismen så att en efter en av den kapitalistiska äganderättens funktioner skulle övertas av en av arbetarklassen och socialdemokratin dominerad demokratisk statsmakt. Partiet blev "funktionssocialistiskt" för att använda ett begrepp som Gunnar Adler-Karlsson lanserade på 1960-talet. Vi skall återkomma till det.

Marknadssocialism

Bland politiska ekonomer på trettioalet utbröt en livlig debatt om relationen mellan plan och marknad under socialismen. Mest känd är debatten mellan Oskar Lange, polsk ekonom och senare efter andra världskriget en tid finansminister, och österrikaren Ludwig von Mises. Lange utgick ifrån Léon Walras teori om den allmänna jämvikten på marknader präglade av konkurrens och tillämpade den på en ekonomi där företagen var statsägda. Hans förslag såg i stora drag ut så här:

Företagsledningarna ansvarar inför ägaren staten, men de handlar som om de vore oberoende. Konsumtionsvaror och arbetskraft köps och säljs på marknader som under kapitalismen. Staten organiserar också genom ett auktionsförfarande en marknad för företagens investerings- och insatsvaror. Auktionsförrättaren ropar ut ingångspriser för dessa varor och företagens representanter reagerar genom att ge vinstmaximerande säljofferter och köpeanbud baserat på dessa priser. Auktionären räknar ut totalt utbud och efterfrågan på alla varor och sänker priset vid utbudsöverskott och höjer det vid efterfrågeöverskott. I en stegvis process når alla priserna ett jämviktsläge. Först då görs avslut och varorna levereras från säljare till köpare.

Lange och hans efterföljare hävdade att detta system är bättre än den kapitalistiska marknadsekonomin av tre orsaker: 1) staten kan omfördela företagsvinsterna för att åstadkomma jämnare inkomstfördelning; 2) staten kan ta hänsyn till sociala och miljöeffekter av produktion och konsumtion vid prissättningen; och 3) samhället slipper monopolistiskt beteende från företagen.

Mises kritiserade Lange för att denne bortsåg från problemet med ansvarstagande och motivation – eller problemet med "incitament" för att tala modern nationalekonomiska. Att privat ägda företag blomstrar beror enligt honom på att det där lönar sig att ta initiativ, utveckla nya produkter, göra tekniska förbättringar och så vidare. Detta kan aldrig

åstadkommas i statsägda företag där de som leder och arbetar i företaget inte får privat nytta av sina ansträngningar.

De marknadssocialistiska idéerna skulle komma att tillämpas i viss utsträckning enbart i ett land. När Stalin bröt med Tito år 1948 blev Jugoslavien beroende av stöd av och handel med väst. Där infördes ett system som i stora drag såg ut så här: staten ägde produktionsmedlen som hyrdes av företagen. Hyran bestämdes av staten. Arbetarna valde företagsledare. De tog beslut om drift och investering samt lånade av statsägda banker. Varor och tjänster såldes på marknaden under konkurrens. Utrikeshandel och arbetsmarknad var integrerade med de kapitalistiska staterna. Jugoslavien klassificerades som en marknadsekonomi i FN-statistiken.⁷¹

Under femtio- och sextiotalen hade Jugoslavien högre ekonomisk tillväxt än i jämförbara länder i öst med planhushållning. Men arbetslösheten, inflationen och inkomstskillnaderna var höga. Det fanns en tendens att de effektivaste arbetarna inte ville släppa in de svagpresterande, ungefär som bygglagen på byggen med lagackord.

I Slovenien och Kroatien fanns industriella traditioner. Där fungerade systemet bättre än i Serbien och Makedonien, som var mer jordbruksdominerade. Detta skapade spänningar som förstärktes av historiska konflikter mellan serber och kroater och mellan muslimer och katoliker. Spänningarna fanns också inbyggda i det styrande kommunistpartiet. År 1976 centraliserade staten makten över bankerna och styrde krediterna mer för att utjämna skillnader än efter lönsamhet. De framgångsrika företagen tappade intresset av att expandera. När Tito dog år 1980 kom motsättningarna än tydligare upp till ytan. Efter inbördeskrigen och Jugoslaviens upplösning i smärre stater föll detta försök med arbetarstyrd marknadssocialism i glömska.

Funktionsocialism. Konvergens. Ideologiernas död

En kort period åren före och efter krigsslutet fanns i Sverige en diskussion om samhällsägande och planering, den så kallade "planhushållningsdebatten". I *Arbetarrörelsens Efterkrigsprogram* från 1944, framtagen av en grupp med Wigforss som ordförande och Gunnar Myrdal som en av medarbetarna, föreslogs att staten skulle skaffa sig

⁷¹ Avsnittet om Jugoslavien bygger i huvudsak på Wlodzimierz Brus & Kazimierz Laski, *From Marx to the Market* Clarendon Press 1988.

kontroll över kapitalmarknaden, bland annat genom att socialisera försäkringsbolagen och genom att starta affärsbanker. Stat och kommun skulle också ta ett huvudansvar för bostadsbyggandet. Investeringsverksamheten skulle "i stort" ledas av ett offentligt samarbetsorgan som representerade statlig, enskild och kooperativ företagsamhet med inslag av facklig representation. SKP beslöt på sin kongress samma år att ansluta sig till programmet.⁷²

Med undantag av bostadspolitiken rann dessa förslag i allt väsentligt ut i sanden. Som vi beskrev i kapitel ett fick vi i stället den framgångsrika svenska modellen i vilken statens roll kan sägas ha blivit att se till att få marknadsmekanismen att fungera mer effektivt och underlätta strukturomvandlingen. År 1946 gjorde SAF och LO ett avtal om företagsnämnder och samma år kompletterades det med ett hängavtal mellan SAF och TCO. Tanken var att de anställda skulle bli delaktiga i besluten om företagets verksamhet och utveckling. Samråd skulle ske innan viktigare förändringar genomfördes, speciellt om dessa skulle leda till uppsägningar och permitteringar. De anställda skulle också uppmuntras att komma med förslag till förbättringar.

Frågan om det socialistiska ägandet glömdes inte bara bort, tanken ansågs också av många strida direkt mot den svenska modellen. De anställdas eller statens övertagande av företag blev nästan bara aktuell när ett företag skulle läggas ner på grund av bristande lönsamhet. Men sådana övertaganden stred i grunden mot den solidariska lönepolitikens princip, som ju byggde på att låglöneföretag i krisbranscher skulle slås ut och arbetskraften omskolas och få flyttningsbidrag för att i stället ta jobb i expansiva och högproduktiva företag.

1967 lanserade så Gunnar Adler-Karlsson sin nationalstatliga så kallade funktionssocialism:

Nationalismen kan uppfattas som en sorts kollektiv äganderättskänsla...de politiker som i socialistisk anda vill lösa det ekonomiska systemets motsättningar mellan stat och individ kan... låta staten överta eller reglera endast några eller någon av de funktioner som

⁷² Se Leif Lewins *Planhushållningsdebatten*, Almqvist & Wicksell 1967 och Villy Bergströms *Rättvisa, solidaritet och anpassning - Landsorganisationens ekonomiska politik under fem årtionden* Atlas 2007

*ingår i den privata äganderätten... det är detta som kännetecknar skandinavisk och svensk socialism.*⁷³

Adler-Karlsson hänvisade till den holländske matematiske ekonomen Jan Tinbergen, förste mottagare av det nyinrättade ekonomipriset år 1969, och dennes så kallade "konvergensteori". I en uppsats från år 1961 hade Tinbergen hävdade att vi i Väst har sett en klar tendens till ökade samhällsingripanden i ekonomin medan kommunisterna i Öst haft en tendens till att ge individerna och de enskilda företagen större handlingsfrihet samt att underutvecklade länder borde sikta på att kombineras det bästa från de båda samhällssystemen.⁷⁴

Adler-Karlsson utropade också, liksom tidigare *Dagens Nyheter*s chefredaktör Herbert Tingsten, att ideologierna på grund av denna konvergens var på väg att dö ut:

*Om vi släpper varje form av doktrinärt tänkande är det möjligt att de två ideologierna kan smälta samman till vad U Thant (dåvarande FN-chefen) nyligen efterlyste, nämligen en gemensam ideologi för hela jorden.*⁷⁵

Och den gemensamma ideologin var enligt Adler-Karlsson just funktionssocialismen:

*Låt oss söka undvika de uppslitande strider som är oundvikliga om vi slår in på den formella socialiseringens väg. Låt oss i stället beröva våra nuvarande kapitalister en efter en av deras äganderättsfunktioner, så att de om några decennier står kvar formellt som kungar, men reellt som mer eller mindre maktlösa symboler för en förgången tid.*⁷⁶

Löntagarfonder

Unga liberaler hade redan på 1950-talet hävdade att vinstdelning var ett sätt att upphäva motsättningen mellan arbete och kapital. I början av 1970-talet krävde ungliberalerna också ökad representation för de anställda i företagen. I samband med uppgörelsen om överbryggningspolitiken på Haga slott i maj 1974 tillsatte regeringen på Folkpartiets (nu

⁷³ Funktionssocialism Verdandi Debatt 1967 s 48f.

⁷⁴"Do Communist and Free Economies show a converging pattern" *Soviet Studies* April 1961 pp 333-341. Adler-Karlsson s 51f.

⁷⁵ Ib. s 74.

⁷⁶ Ib. s 98.

Liberalernas) initiativ en utredning om hur löntagarna skall få inflytande över och del av förmögenhetstillväxten.⁷⁷

Först efter gruvstrejken årsskiftet 1969/70 och 1971 års LO-kongress kom frågan om ägandet också åter upp på arbetarrörelsens dagordning. Den solidariska lönepolitiken hade ju inneburit återhållsamma lönekrav i de mest framgångsrika företagen och därmed ökade förmögenheter för dessa företagsägare. En utredning om att öka de anställdas makt i företagen tillsattes och 1975 la utredaren Rudolf Meidner i samarbete med Anna Hedborg och Gunnar Fond fram rapporten *Löntagarfonder*. I den användes ett språk som knappast förekommit inom socialdemokratins sedan början av 1930-talet. Där stod bland annat:

Industrialismens historia är historien om uppkomsten av och konflikterna mellan klasser: en liten grupp har i ett tidigt skede av industrialismen tillägnat sig och därefter ständigt utvidgat sin äganderätt till produktionsmedlen. Det stora folkflertalet har endast kunnat försörja sig genom att sälja sin arbetskraft till produktionsmedlens ägare.⁷⁸

Förslaget var att 20 procent av större företags vinst genom riktade nyemissioner skulle överföras till löntagarfonder knutna till fackföreningsrörelsen. Fonderna skulle vara aktiva ägare, bedriva aktiv näringspolitik och solidarisk strukturuomvandlingspolitik. En central fond skulle ta hand om all avkastning. De första 20 procenten av aktieinnehavet i varje börsbolag skulle det lokala facket utöva ägarmakten för. Tillkommande ägarmakt skulle innehas av en så kallad branschfond, en för varje bransch. Förslaget kan också sägas ha rymt ett erbjudande till kapitalmakten: Om ni gör arbetarklassen till delägare kommer den att ta större ansvar för lönebildningen i en allt skarpare internationell konkurrens.

Rudolf Meidner sa uttryckligen när fonderna presenterades att de inte står i strid med marknadsekonomins principer. Han sa också:

Antingen rör vi oss mot kapitalet eller så rör sig kapitalet mot oss.

⁷⁷ Björn Elmbrant *Palme* Fischer & Rye s 28

⁷⁸ Löntagarfonder Tiden 1975 s 18

Vi tolkar det han sa så att Meidner insåg att keynesianismens efterfrågestyrande finans- och penningpolitik kraftigt försvagats i och med det lössläppta kapitalet och en valutamarknad som löpte amok efter det att dollarns guldförankring försvann 1971. Därmed så skulle också andan från Saltsjöbaden, den solidariska lönepolitiken och välfärdsstaten försvagas och kapitalmakten stärkas om inte något gjordes som stärkte fackets och löntagarnas makt. Efter ett omfattande rådslag anslöt sig LO-kongressen 1976 i huvudsak till förslaget, som dock skärptes genom att öppna för att sänka den nedre gränsen för antal anställda i företag som skulle delta jämfört med det utredningen föreslagit.⁷⁹

I sin biografi över Palme skrev Henrik Berggren: "Löntagarfonderna med sin närmast syndikalistiska karaktär var ur hans perspektiv ett förslag från helvetet" och "redan sommaren 1975 hade Palme hävdat att Meidners idéer skulle leda till någon form av företagsegoism."⁸⁰

På den socialdemokratiska partikongressen hösten 1975 sa Palme bland annat detta i samband med behandlingen av ett nytt partiprogram:

1944 års program säger att ägandet är det väsentliga. Men vi säger att arbetet är det väsentliga ... Det är i kraft av sin arbetsinsats – därför att de arbetar i produktionen – som arbetare och tjänstemän har rätt till inflytande.⁸¹

Löntagarfonderna stod ju ett tydligt motsatsförhållande inte bara till den socialdemokratiska funktionssocialismen utan i minst lika hög grad till VPK:s statssocialism med krav på byggande av statliga företag med pengar från AP-fonderna. Löntagarfonderna utsattes för våldsamma attacker från både borgerligheten och Olof Palmes gamle vän Assar Lindbeck, som då fortfarande var socialdemokrat. Frågan hade blivit en belastning inför höstens val och Olof Palme gjorde vad han kunde för att lyfta fram de betydligt populärare arbetsrättsreformerna.

Då beslutet om medbestämmandelagen togs i riksdagen den 2 juni 1976 sa Olof Palme att vi stod inför en av århundradets viktigaste demo-

⁷⁹ Villy Bergström *Rättvisa, solidaritet och anpassning - Landsorganisationens ekonomiska politik under fem årtionden* Atlas s 180-181

⁸⁰ *Underbara dagar framför oss - En biografi om Olof Palme* Norstedts 2010 s 520 och 532

⁸¹ Citerat efter Kjell Östberg *När vinden vände - Olof Palme 1969 - 1986* Leopard Förlag 2009 s 245

kratireformer. Centerledaren Torbjörn Fälldin sa att "en utbyggd demokrati i arbetslivet är en tillgång för såväl de anställda som för arbetsgivarna" samt att man från partiets sida gärna medverkade "till en ytterligare demokratisering av arbetslivet". Folkpartiledaren Per Ahlmark sa att han "kände en särskild glädje över att kraven på medbestämmande slagit igenom med sådan kraft" och "att ett demokratiserat arbetsliv bygger på en gammal liberal tanke". Även Gösta Bohman uttryckte stöd för huvudtankarna i förslaget.⁸²

De borgerliga vann valet och efter många turer förvandlades löntagarfonderna genom ett riksdagsbeslut 1983 till tämligen menlösa bihang till AP-fonderna, de som Kjell-Olof Feldt i en berömd liten dikt kallade för ett jävla skit som hade baxats ända dit. Fonderna var ju också som metallbasen Blomman Blomberg uttryckt det "iskalla bland jobbarna". De kunde utan större motstånd avvecklas av den borgerliga regering och riksdagsmajoritet som trädde till efter valet 1991.

Efter denna ideologiska utflykt återvände socialdemokratin till sin funktionsocialism. I 1990 års socialdemokratiska partiprogram formulerades den så här:

Den socialdemokratiska vägen, att förändra bestämmanderätten över produktionen och produktionsresultatets fördelning snarare än det formella ägandet av produktionsmedlen, och låta denna bestämmanderätt utövas på många olika vägar, är därför inte bara en enklare utan framförallt mer ändamålsenlig metod att skapa det folkliga inflytandet över produktionsordningen.⁸³

Planhushållningens kollaps

I Sovjetunionen och dess vasallstater i Östeuropa infördes under sextioalet olika reformer i marknadssocialistisk riktning. Företagen fick större frihet att själva teckna kontrakt och sätta priser. Längst gick man i Tjeckoslovakien, där de under den nye partichefen från januari 1968 Alexander Dubcek och den nye finansministern Ota Sik öppnade sig för en handel med väst. Men det slutade i augusti samma år med att sovjetiska tanks rullade in i Prag. I Ungern kunde reformekonomen som Janos Kornai väva in sina argument i en marxistiskt färgad retorik. Ungarna lyckades genomföra reformer som gav större rätt att starta små

⁸²Citerat efter Bo Rothstein "Ekonomisk Demokrati? Reflektioner kring en borttappad diskussion" i den av honom själv redigerade *Tillsammans - En fungerande ekonomisk demokrati* SNS 2012 s 11f

⁸³ http://www.arbark.se/pdf_wrd/partiprogram_pdf.pdf s 128.

företag och bedriva utrikeshandel utan att kommunistpartiet kände maktmonopolet hotat.

Men inte heller de reformerade systemen förmådde klara den förnyelse med datorisering och robotisering som nu med full kraft trängde fram i de kapitalistiska välfärdsstaterna. Det fanns alltmer uppenbara grundläggande systemfel bakom den permanenta varubristen och den låga varukvaliteten. De statliga företagen hade ersatt kapitalismens vinstmaximering med tillväxtmaximering, eftersom företagsledningar och lokala partiledningar gjorde karriär på att företagen växte och på att de överuppfyllde sina planmål. Därför gällde det för dem att få maximala mängder resurser och minimala produktionskrav från planbyråkraterna. Och om produkterna blev dåliga hjälpte det inte att kunderna klagade, för det fanns alltid någon i kön som var beredd att köpa också det sämsta. Om planerna ändå inte kunde uppfyllas, så satte sig företagets partisekreterare på tåget till Moskva, Prag eller Budapest för att utverka mer resurser. Det fanns ingen budgetdisciplin, företagens budgetar var mjuka som gummiband som Janos Kornai formulerade det.⁸⁴

År 1989 kom bekräftelsen på att Rosa Luxemburg hade rätt i sin förutsägelse från år 1918. Socialism i ett land var omöjlig att bygga. Berlinmurens fall och Sovjetunionens sammanbrott innebar inte bara kommunismens fall för den stora folkmajoriteten. Det blev för en tid också omöjligt att använda ordet socialism i positiv bemärkelse. Försöken att reformera systemet utan att rubba grundstrukturen fungerade inte. Folket ville inte ha någon som helst socialism, inte ens socialdemokrati. En östekonom uttryckte det folket på gatan sa:

Vi är trötta på alla dessa experiment, dessa halvdana reformer, vi vill ha "the real thing": kapitalism, marknader, stora skyltfönster med lyx och flärd. Vi vill ha Kalle Anka, McDonalds och Coca Cola.⁸⁵

Kollektiva produktivkrafter

Men nu snart tre decennier senare finns det faktiskt skäl för socialister att känna viss optimism. Bara statssocialismen, tanken att socialismen kan byggas i ett land med staten som huvudkraft, helt och hållet överges.

⁸⁴ *Economics of Shortage* North Holland 1980.

⁸⁵ Citerat och översatt från Pranab Bardhan & John E Roemer, "Market Socialism: A case for Rejuvenation" i *Journal of Economic Perspectives*, vol 6, nr 3 /1992, s 101ff.

Det finns två huvudorsaker till att den frihetliga socialismen, kapitalismens successiva ersättande med de arbetande och skapande människornas gemensamma egenmakt, har framtiden för sig: de moderna informationstekniska produktivkrafterna och den gemensamma kapitalismens framgångar.

Den industrikapitalism som växte fram under 1900-talets första decennier präglades av produktivkrafter som för att kunna användas effektivt krävde en starkt specialiserad och centraliserad arbetsorganisation. I denna alltmer av USA dominerade tidsepok brukar två namn framhållas: Frederick Winslow Taylor med hans på tidsstudier byggda metoder för effektiv företagsledning (*The Principles of Scientific Management*, 1911) samt Henry Ford och löpande bandet. Arbetaren blev en liten och maktlös kugge i fabriken stora maskineri, mer alienerad än vad Marx någonsin kunnat föreställa sig. Den som sett filmen *Moderna Tider* med Charlie Chaplin vet vad vi menar.

Denna så kallade taylorism eller fordism utvecklades vidare efter det andra världskriget med MTM (metod-tid-mätning), ett sofistikerat sätt att dela in arbetet i olika moment med syfte att minimera tidsåtgång och lönekostnad samtidigt som arbetarna genom ackordslöner skulle stimuleras att anstränga sig till det yttersta. Gunnar Adolfsson har i boken *Trappan* skildrat dessa metoders införande på Volvofabriken på Hisingen i Göteborg.⁸⁶ Harry Braverman – varvs- och stålarbetare, facklig och politisk aktivist, senare förlags- och tidskriftsredaktör – utkom år 1974 med den i dag klassiska studien *Arbete och monopolkapital* som beskriver hur dessa metoder innebär en systematisk nedvärdering av arbetarens kunskaper.⁸⁷

Nästa steg i denna utveckling blev det som i vår anglosaxiskt språk-imperialistiska tid kom att förknippas med begreppen *lean production* och *just in time*. Den japanska biltillverkaren Toyota brukar tillskrivas äran av att ha varit först. Grundtanken är att alla produkter i produktionskedjan ständigt skall vara i rörelse så att de når sin destination i exakt rätt tid och i en exakt rätt mängd för vidare användning. På 1980-talet trängde dessa metoder in i först privat och sedan offentlig tjänstesektor. Genom så kallad *New Public Management*, på svenska ungefär *Ny offentlig verksamhetsledning*, lanserades liknande metoder inom den

⁸⁶ Gunnar Adolfsson *Trappan*, Arbetarkultur 1973.

⁸⁷ Svensk översättning: Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*, Rabén& Sjögren, 1977, 1985.

skattefinansierade offentliga sektorn, i första hand sjukvården. Läkare och sjuksköterskor blev vårdproducenter i ett vårdföretag som "säljer" vård till kunderna (patienterna) företrädda av beställarnämnder som "köper" vård från dem som kan leverera till lägsta pris och kostnad.

Behovet att efterlikna kapitalismens produktionsprocesser och marknadsmekanismer sammanhänge med ökande svårigheter att finansiera den offentliga sektorn i en värld med ökande skillnader i produktivitetstillväxt mellan privat och offentlig sektor samt skärpt global konkurrens om skattebaser. Vi ska återvända till det problemet i kapitel 6.

Det goda arbetets uppgång och fall

Men låt oss för ett tag vända på kuttingen och försöka se de för en frihetlig socialist mer positiva dragen i de moderna produktivkrafterna, hur inom det egna skötet barnet som ska orsaka kapitalismens undergång sakta växer.

Den första positiva faktorn vi vill peka på är den ökande betydelsen för sådan kunskap som den enskilde arbetaren inte kan inhämta på egen hand utan som kräver att hen lär sig av någon som redan kan. Särskilt de äldre läsare som på egen hand med hjälp av instruktionsböcker försökt lära sig hur en dator eller mobiltelefon fungerar vet förmodligen vad vi talar om. I moderna företags internationella produktionsnätverk av i modulsystem organiserade underleverantörskedjor krävs människor med både social och teknologisk kompetens.

När verkstadsindustrin i Sveriges överhettade ekonomi mot slutet av 1980-talet fick svårigheter att rekrytera personal och speciellt att attrahera ungdomar uppstod en diskussion om "det goda arbetet". En del industriföretag försökte ersätta löpande bandet med arbetslag vars deltagare själva gavs makt över den egna arbetstiden och över hur arbetet organiserades. I oktober 1988 fick truckföraren på Volvo i Göteborg Anne-Sofie Hermansson (numera mera känd som "Soffan") erbjudande att delta i ett sådant projekt. En förebild fanns i Volvos fabrik i Uddevalla. I princip skulle ett arbetslag bygga hela bilen och de som ingick i laget skulle alternera mellan arbetsuppgifterna. Också materialhanteringen skulle ingå i lagets arbetsuppgifter.⁸⁸

⁸⁸ Kan produkten bli bättre av att människan utvecklas? Erfarenheter och reflektioner från ett försök med ny arbetsorganisation. Uppsats i sociologi Göteborgs Universitet 1992.

Det strulade en del i början, men Hermansson och hennes kamrater upplevde det ändå som ett lyft jämfört med att "gå på banan". Personalomsättningen gick ner till nästan noll. På banan hade det förekommit sabotage med arbetare som gjorde repor i lacken för att dra ner på tempot. Sådant försvann helt med det nya arbetssättet. Arbetslagets medlemmar upplevde det som att det var "vår" bil som producerades. Att de fick använda hjärnan på jobbet gjorde också att de blev mindre trötta på kvällen. Hermansson skrev:

Bara det att kunna gå på toaletten utan att först ha tryckt på knappen för att få avlösning kändes som en stor frihet. Tidigare var den enda tid man kunde bestämma över själv den tid man kunde 'jobba upp sig'. Behovet av socialt stöd och erkännande på den egna arbetsplatsen kunde bättre uppfyllas för att man fick möjlighet att vara just så olika som vi egentligen var. På linan måste alla anpassas efter mallen, ingen tillåts att vara olik ... när jag pryade på Uddevallafabriken sa tjejen som lärde mig bygga instrumentbräda: det är viktigt med kvalitén, man skulle ju inte vilja ha en dålig bil själv. Att man över huvud taget relaterade sitt arbete med någonting utanför Volvo var något nytt för oss... det som för min egen del kändes viktigast var känslan av att tillsammans med sina arbetskamrater räta på ryggen och känna stolthet över det hantverk vi åstadkom.⁸⁹

I augusti 1990 tog försöket med lagarbete på Volvo abrupt slut. Den ekonomiska krisen hade slagit till och företagets ledning bedömde det som omöjligt att behålla denna sin "experimentverkstad" på fabriken samtidigt som så många skulle sägas upp. Med den framväxande massarbetslösheten fanns inte längre behovet att locka unga med mer attraktiva sätt att organisera arbetet. Tvärtom drev den skärpta konkurrensen på en internationell marknad som präglades av överkapacitet fram än mer ökade krav på arbetsdisciplin och effektivitet.

Nya produktivkrafter ställer nya krav

Men de förändrade produktivkrafter som väckt behovet av mer medvetna och självtänkande arbetare fanns ändå kvar inom inte bara bilindustrin. Med den blixtnabba spridningen av den nya informationstekni-

⁸⁹ Hermanson s 12

ken och Internet vid början av 1990-talet blev det på många företag möjligt att överlämna rutinjobben till robotar så att de arbetande i stället mer kunde ägna sig åt att övervaka och styra produktionsprocesserna. Det blev också möjligt att alltmer anpassa varje mer avancerad produkt till den enskilde köparens önskemål. Knappast en enda Volvobil börjar idag produceras innan den är såld, det gäller såväl lastvagnar som personbilar. Tillverkningen av varje fordon sker efter köparens val av olika alternativa utföranden och specialutrustning. Den standardiserade stordriften där arbetarna styrs som robotar räcker då inte längre till.⁹⁰

Den generation som vuxit upp med Internet och som med blixstens hastighet kan skaffa sig information om allt som rör sig i tiden lär inte heller frivilligt ställa sig vid ett löpande band och utföra mekaniska arbetsuppgifter. Också den stigande utbildningsnivån får denna effekt. År 1985 hade nära 40 procent av de sysselsatta bara grundskoleutbildning och knappt 20 procent hade eftergymnasial utbildning. År 2008 var motsvarande tal ca 15 respektive 36.⁹¹ Idag gissar vi att vi närmar oss nivåerna 10 respektive 40.

Unga människor vill inte längre acceptera arbeten som den sett en äldre generation slitas ner av. Särskilt om de får reda på att mer än hälften av de kvinnor som en längre tid arbetat med stortvätt får förslitningsskador. Eller att 30 procent av Industrifacket Metalls medlemmar upplever att de skadats i arbetet där tunga lyft, monotona arbetsuppgifter, buller och farliga kemikalier är de vanligaste orsakerna.⁹²

Visserligen råder idag i motsats till det sena 1980-talet stor arbetslöshet. Men industri och praktiska yrkeslinjer har ändå svårigheter att rekrytera ungdomar. Om det moderna företaget skall kunna rekrytera kvalificerad arbetskraft i framtiden måste arbetsmiljön förbättras radikalt. Anders Nilsson och Örjan Nyström tror att det krävs:

... att arbetsuppgifterna uppfattas som meningsfulla, att man har egen kontroll över situationen och att man känner samhörighet med dem man arbetar, att man kan utvecklas och använda hela sin

⁹⁰ Se Paul S. Adler, *Det dynamiska förhållandet mellan kodifierad och icke-kodifierad kunskap*, med ett förord av Anders Nilsson och Örjan Nyström, Tankeverksamheten 2013.

⁹¹ Se Jan Edlings *Agenda för Sverige* Ekerlids 2010 s 120

⁹² Industrifacket Metalls ordförande Anders Ferbe i föredrag på seminariet "Vad kan vi vinna på att göra de sjuka jobben friska?", arrangerat av Tankeverksamheten, Socialdemokraterna i Europaparlamentet, IF Metall och LO-distriktet i Västsverige, Göteborg den 6 mars 2014.

kapacitet, att man känner sig stolt över och kan identifiera sig med arbetets resultat.⁹³

Nilsson och Nyström har också i en annan text resonerat kring nödvändigheten för fackföreningarna att bredda sitt engagemang till att också handla om arbetets organisering och lärandet på jobbet. De skriver:

Här finns den kanske största utmaningen för fackföreningarna – att låta medlemmarna steg för steg ta kontrollen av produktionen i disciplinerade och ordnade former som inte provocerar ledningarna till bakåtsträvande ryggmärgsreaktioner. Ett exempel på det senare är Sören Gylls och Bert-Ola Svanholms reträtt från den ”reflektiva produktionsmetoden” till konventionell Lean på Volvo år 1993. Man kan bara spekulera i var företaget hade varit i dag om man hade behållit det försprång till långt driven individuell kundanpassning av produkterna som i dag står högt på hela fordonsindustrins agenda, eller vilka innovationer som gått förlorade för företaget med Top-Down-Management under de år som förflutit.⁹⁴

Dessa krav på förändring av arbetets organisering sammanhänger intimt med det nationalekonomer beskrivit som ”humankapitalets” växande roll. Inom industri och högteknologiskt inriktade tjänsteföretag har de kapitalistiska entreprenörernas egna kunskaper till stor del ersatts av en mer kollektivt ägd kunskapsmassa hos dem som arbetar inom företagen. År 2009 var exempelvis Googles marknadsvärde ca 100 miljarder dollar, men företaget hade enligt balansräkningen bara ca fem miljarder i fysiska tillgångar och 18 miljarder i pengar, investeringar och fordringar. Resterande 77 miljarder var så kallade ”intangible assets” som inte framgick av balansräkningen.⁹⁵

Eftersom det är svårare att styra humankapitalet, dvs. en människas tankar, än det fysiska kapitalet i form av maskiner och byggnader, så vacklar – i dessa företag – det kapitalistiska ägandets grund. Det är svårt att hindra anställda från att sälja sina kunskaper till konkurrenterna.

⁹³ Anders Nilsson och Örjan Nyströms förord till Adler, 2013.

⁹⁴ Det polytekniska bildningsidealet och den tredje industriella revolutionen Tankeverksamheten 2014.
<http://www.tankeverksamheten.se/2014/05/det-polytekniska-bildningsidealet-och.html>

⁹⁵ Erik Brynjolfsson & Adam Saunders *Wired for Innovation – How information Technology Is Reshaping the World* MIT Press 2010 s viii.

Företaget kan ju inte hävda äganderätten till de anställdas tankar på samma sätt som man kan hävda ägandet av maskiner och byggnader. Nyckeln till framgång för det moderna företaget är därför att genom olika typer av vinst- och maktodelningssystem knyta de kunskapsrika till sig. Till det skall vi strax återkomma.

Nya ägarmönster

Som alltid i historien innebär ändrade produktivkrafter ändrad fördelning av makt och ägande. År 2013 beräknades det globala kapitalet – så kallade "Assets under Management", en storhet som vi anser kommer närmast det av Marx använda kapitalbegreppet – räknat i tusen miljarder US-dollar ha följande sammansättning⁹⁶:

Pensionsfonder	35,2
Övriga ömsesidiga fonder	28,9
Sak- och livförsäkringsfonder	28
Valutafonder	11,7
Riskkapitalfonder	7,1
Statliga investeringsfonder	6,3

Verkligheten tycks besanna proggbandets *Blå Tåget* gamla slutsats: kapitalet lever på folkets kredit. Riskkapitalister må ha kapat åt sig betydande delar av det svenska skolväsendet och äldreomsorgen, men jämfört med pensionsfonderna är de småpotatis. Trots det spelar svenska banker och riskkapitalister en relativt sett större roll här än genomsnittligt internationellt.

Den svenska riskkapitalmarknaden är enligt Sophie Nachemson-Ekwall idag världens femte största efter USA, Storbritannien, Frankrike och Schweiz räknat i absoluta tal. År 2011 arbetade ungefär 850 000 personer i svenska bolag som styrdes av riskkapitalister. Nachemsson konstaterar att 2013 ägde de svenska hushållen bara drygt tio procent av aktierna på Stockholmsbörsen, jämfört med 25 procent 1985 och över 50 procent på 1950-talet. Utländska investerare och svenska pensions- och aktiefonder äger idag närmare 70 procent av Stockholmsbörsen.⁹⁷

⁹⁶Sammanställningen är gjord av en USA-baserad fondförvaltare, OTC Partners, och bygger på data från Deutsche Bank, Hedge Fund Research, SWF Institute och ICI. <http://etf.deutscheawm.com/DEU/DEU/Download/Research-Global/47e36b78-d254-4b16-a82f-d5c5f1b1e09a/Mapping-the-World-s-Financial-Markets.pdf>.

⁹⁷ *Fientliga Bud – Teorierna, maktspelet, kortsiktigheten* SNS 2014.

Nachemsson visar vidare hur omsättningshastigheten på börserna kraftigt ökat, som till exempel på börsen i New York där den stigit från sju år i genomsnitt på 70-talet till 7-9 månader år 2013. Hon visar också att de svenska reglerna för företagsköp liksom kraven på öppet redovisade placeringar i skatteparadis samt bonus- och vinstdelningsprogram i ett internationellt perspektiv är extremt milda. Detta har bidragit till att flera av de stora svenska börsbolagen alltför billigt köpts upp av utlänningar. Det gäller exempelvis ABB:s köp av ASEA, Old Mutuals köp av Skandia, Volkswagens köp av Scania samt sammanslagningen av Astra med Zeneca.⁹⁸ År 2010 hade 40 procent av de 500 största svenska bolagen sina huvudkontor utomlands.

Sammantaget blir de långsiktigt inriktade ägarna färre medan de som är inriktade på kortsiktig vinst blir allt fler. Dessa kortsiktiga och finansiellt inriktade ägare vill gärna framställa sig som och förknippas med praktiskt verksamma entreprenörer, en och annan sådan kan alltid plockas fram i reklam och mediautspel. Finanskapitalisterna vill också likställa sig med den gamla sortens industrikapitalister genom att kalla den egna branschen för en "industri".

I praktiken styrs den stora kapitalmassan av anställda professionella placerare som förvaltar andras kapital. Det nya pensionssystemets premiereservfonder ökar också stadigt sina andelar av ägandet och kommer så småningom att förvalta en mycket stor andel av den samlade svenska nationalförmögenheten. Detta leder till en stadigt ökad press på företagen att vinsterna skall delas ut till ägarna i stället för att investeras i företagets långsiktiga överlevnad. Samma sak gäller riskkapitalisterna – bakom dem döljer sig oftast banker eller försäkringsbolag – som på senare tid gett sig in på skolans, vårdens och omsorgens områden.

Efter det att den skattefinansierade produktionen av offentliga tjänster inom skola, vård och omsorg konkurrensutsattes i början av 1990-talet tillkom en rad kooperativt ägda företag inom främst barnomsorg, äldreomsorg och missbruksvård. I de sistnämnda har en av förgrundsgestalterna skrivit om hur så kallade "klienter" erövrat egen makt och värdighet som de inte hade som passiva mottagare av samhällsstöd.⁹⁹

⁹⁸ Lars Bern går igenom dessa affärer ingående i *Varför Försvinner våra Kronjuveler?* Ekerlids 2014.

⁹⁹ Alec Carlberg, "Utslagna söker nya former för upprättelse – ett dilemma för vänstern?" i Anders Rosén (red), *Vägval vänster*, Premiss 2006.

Men politikerna förmådde inte ställa rimliga krav på vem som fick äga dessa så kallade välfärdsföretag, något som framgår av SNS- rapporten *Konkurrensens Konsekvenser* från år 2011. Detta ledde till att stora riskkapitalägda stora bolag med möjligheter att skatteplanera kunde konkurrera ut många av dessa kooperativ.¹⁰⁰

De kortsiktiga institutionella ägarna har liksom riskkapitalisterna hos allmänheten en lägre grad av legitimitet jämfört med de kapitalister som byggde upp sitt ägande genom eget entreprenörskap och den egna familjens sparande. I styrelserna för storföretag och banker sitter ett antal proffs, de flesta flockas i kvarteren runt Kungsträdgården i Stockholm. De träffas på fester eller golfbanor, de ger varandra arvoden, pensionsavtal och optionsavtal till väldiga belopp. De lever i en egen värld långt ifrån den arbetande och företagande folkmajoritetens vardag. När 2008 års finanskris bröt ut såg sig till och med den moderata finansministern Anders Borg tvungen att fördöma deras girighet.

Kollektivens återkomst

Men den globala kapitalismens utveckling är samtidigt en oändligt mångsidig, motsägelsefylld och komplicerad process. Överallt i världen kan vi studera hur parallellt med denna växande kortsiktiga spekulativa kapitalism finns tendenser till att kooperativa företagsformer och självförvaltning stärks. Ekonomiska föreningar är den snabbast växande företagsformen i Sverige. Nästan alla dessa företag har mål för verksamheten som är bredare än vinstmaximering. Många har en social inriktning. Antalet så kallade arbetsintegrerade sociala företag, dvs. företag med både ekonomiska och sociala mål för verksamheten, var 320 i november 2014. Av dessa var ca hälften sociala arbetskooperativ ägda av medlemmarna. Tillsammans sysselsatte dessa 320 företag ca 10 000 personer.¹⁰¹

Efter Berlinmurens fall år 1989 dominerade nyliberala ekonomer som rådgivare till de nya regimerna i Östeuropa. De flesta av dem predikade chockterapi: privatisera snabbt och släpp marknaderna fria. Polska Solidaritet hade haft arbetarkooperativ som ideal företagsform i sin politiska plattform. Och i en enkät i början av nittioalet svarade 67 procent

¹⁰⁰ http://www.sns.se/sites/default/files/konkurrensens_konsekvenser_pod_2.pdf

¹⁰¹ Se Hedin Ulla-Carin & Herlitz Urban & Kuosmanen Jari & Laurelii Eva *Arbetsintegrerade sociala företag* Studentlitteratur 2015. I bilaga 5 till *Vänstern, ägandet och makten*, ett diskussionsmaterial utgivet av Vänsterpartiet 2001, finns en sammanställning av Kooperation och social ekonomi i Sverige.

av ryssarna att omvandling till arbetarkooperativ var den mest rättvisa sättet att privatisera de statligt ägda företagen.¹⁰²

Men till sådant togs ingen hänsyn. Tvärtom förbjöd den ryska privatiseringslagen år 1992 uttryckligen arbetare att äga aktier annat än individuellt. Alla medborgare fick ett antal så kallade vouchers, som kunde inlösas som aktier i något av de statliga företag som skulle säljas. Aktierna värdesattes efter företagets extremt låga bokförda värden. Den stora majoriteten hade inte råd att göra annat än att sälja sina vouchers till högstbjudande, något som lämnade fältet fritt för de fåtaliga rika, oligarkerna, några av dem före detta medlemmar av den sovjetiska nomenklaturan. Maffiavälde och storskalig korruption blev följd.

Utvecklingen i Ryssland har jämförts med den framgångsrika reformpolitiken i Kina, där privatiseringarna skedde mer gradvis och där de gamla folkkommunerna gavs möjlighet att starta egna av innevånarna gemensamt ägda byföretag i mindre skala. Det visade sig också att det var mer produktivt att låta dessa byalag kontrollera tilldelningen av mark till olika exploatörer jämfört med de ställen där man släppte fram privat markspekulation. Enligt både kinesiska och västerländska forskare gynnades Kina också av gamla asiatiska "kollektivistiska" värderingar.¹⁰³

Också bland politiska ekonomer och politiker i den etablerade "huvudfåran" har den ohämmade kapitalistiska äganderätten ifrågasatts. Elinor Ostrom har forskat kring begreppet "allmänningens tragedi". Ett exempel hon ger är att om ägaren av en av flera betande hjordar på en allmänning inte kan fås att betala sin del av de gemensamma kostnaderna för vård och inhägnad av betesmarken, så blir allmänningen så småningom oanvändbar för alla. Varken kapitalism eller statsocialism kan lösa detta problem. Alternativet är förhandlingar mellan självförvaltande kollektiv med en myndighet som övervakare.¹⁰⁴

En annan kritiker av ohämmad kapitalistisk äganderätt, Hernando de Soto, skriver:

¹⁰² Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The rise of disaster capitalism*, Metropolitan Books 2007, s 224. Svensk översättning: Naomi Klein, *Chockdoktrinen: katastrofkapitalismens genombrott*, Ordfront 2007.

¹⁰³ Cui Zhiyuan "Liberal socialism and the future of China" *The Chinese Model of Modern Development* (ed. Tian Yu Cao) Routledge 2005 s 158 ff.

¹⁰⁴ Elinor Ostrom *Allmänningen som samhällsinstitution*, Arkiv 2009, (orig. 1990).

Egendomslagstiftningen i många utvecklingsländer och före detta kommunistländer är idag inte längre relevant för hur folkmajoriteten lever och arbetar ... Utmaningen ligger i att korrigerera detta ... Att kapitalismen är i kris utanför väst beror inte på att den internationella globaliseringen har misslyckats, utan på att utvecklingsländerna och de före detta kommunistländerna inte har kunnat 'globalisera' kapital inom den egna nationens gränser. De flesta människorna i dessa länder ser kapitalismen som en privat klubb, ett diskriminerande system som bara gynnar väst och de eliter som lever innanför glaskuporna i fattiga länder.¹⁰⁵

De Soto förordar lagstiftning som tydliggör både privata och kollektiva äganderätter. I de stora städernas slum måste egendomen i huvudsak vara gemensam.

Gemensam kapitalism

En omfattande empirisk studie från USA publicerad 2010, *Shared Capitalism at Work*, bygger på uppgifter från 14 företag med 323 arbetsplatser och 40 000 anställda, varav ca 90 procent i fem av världens 500 största multinationella företag. Författarna hävdar att nästan hälften av USA:s privatanställda deltar i så kallad "shared capitalism" (som vi valt att här översätta med "gemensam kapitalism"), vilket definieras som att de har anställningsvillkor där individens inkomster – i form av pengar, aktier eller aktieoptioner – är direkt kopplade till arbetsplatsens eller företagets resultat.¹⁰⁶

I många av de studerade företagen deltar de anställda i beslutsfattandet om produktionen. Denna gemensamma kapitalism är, visar det sig, lönsam för både de anställda och för företagen. Gemensam kapitalism ökar villigheten att arbeta hårt, ökar förmögenheten för låg- och medelinkomsttagare bland de anställda, bidrar till att arbetarna bevakar varandra så att inte någon smiter från arbetsuppgifter och åker snålskjuts på andra, ökar välbefinnandet bland de som deltar och gör att företagen betar sig mer allmänt mer positivt mot de anställda.

¹⁰⁵ Hernando de Soto, *Kapitalets mysterium*, Atlantis 2004.

¹⁰⁶ Douglas Kruse, Richard Freeman & Joseph Blasi (red), *Shared Capitalism at Work*, National Bureau of Economic Research, K F B editors, 2010.

På sina håll aktiverar sig också fackliga organisationer som ägare. I främst Nordamerika pågår ett antal konflikter mellan fackliga pensionsfonder och andra ägare. Fonderna villkorar sina köp av aktier med att företagen skall bete sig mer ansvarsfullt gentemot sina anställda och gentemot miljön samt att de ska gynna jämställdhet. Mot dem står de stora företagens gamla makthavare.¹⁰⁷

En försiktig diskussion på samma tema har också förts i Europafacket. Till och med LO, som efter fondkongressen 1976 varit starkt skeptiska till att engagera sina medlemmar till att bli aktiva ägare i privata bolag, tycks nu vara på väg att våga ta upp frågan. I juni 2015 publicerade LO Richard B. Freemans rapport *Workers Ownership and Profit-Sharing in a New Capitalist Model?* som han skrivit för LO:s kongressprojekt "Full sysselsättning och solidarisk lönepolitik".¹⁰⁸

Enligt Freeman finns det starka belägg för att anställdas ägande och vinstdelning har en rad positiva effekter på både dem själva och deras företag. Han räknar också ett antal fördelar för facket med sådant: Den offentliga debatten skulle förskjutas från den nuvarande konfrontationen kring kraven på flexibilitet och få en positiv inriktning på gemensamma intressen, Freeman jämför med den negativa debatten kring löntagarfonderna, som upplevdes som utomstående parter i förhållande till det enskilda företaget. De anställda och facket får också ökade kunskaper om företagets drift och ledning utöver det som erövrats genom kollektivavtalens.

Freeman påpekar att ca 40 procent av lönearbetarna i USA i olika former, främst genom vinstdelning, har ett privatekonomiskt intresse av att det går bra för företaget inte bara på lång sikt utan också kortsiktigt. Motsvarande siffra i Sverige ligger bara på drygt fem procent. Han menar att det är en nödvändig om än inte tillräcklig lösning på kortsiktighetens problem att också svenska anställda börjar äga andelar av eller på annat sätt får del av vinsten från det företag de arbetar på. Freeman ställer den retoriska frågan vem som ska ta ledningen i denna pågående reformprocess om inte facket.

¹⁰⁷ William Greider, "The New Colossus" i *The Nation*, 2005. Tillgänglig via www.thenation.com.

¹⁰⁸[http://www.lo.se/home/lo/res.nsf/vRes/lo_fakta_1366027478784_a_new_capitalist_model_pdf/\\$File/A_New_Capitalist_Model.pdf](http://www.lo.se/home/lo/res.nsf/vRes/lo_fakta_1366027478784_a_new_capitalist_model_pdf/$File/A_New_Capitalist_Model.pdf). Agneta Berge har refererat rapporten på sin blogg för dem som vill ha en pedagogisk sammanfattning. Se <http://www.politism.se/agneta-berge/delat-valstand-i-det-21a-arhundradet/>

August Torngren Wartin är inne på samma spår som Freeman i en av Bo Rothstein redigerad antologi från 2012. Han visar att nästan hälften av den privata sektorns anställda i USA deltar i olika varianter av vinstdelning (en tredjedel) och/eller aktieäggande (en femtedel) i rörelsen där de arbetar. De skattesubventionerade avsättningarna av aktier enligt lagen om Employee Stock Ownership Plan (ESOP), där ägandet främst går via pensionsstiftelser, har nu också i ökad grad börjat användas av fackföreningar för att driva ägarstrategier.¹⁰⁹

Torngren Wartin tar också upp John Lewis partnership i Storbritannien som bygger på att ägaren skänkte företaget till sina anställda. Företaget äger 37 butiker och 277 stormarknader. Bortsett från börsnoterade preferensaktier utan rösträtt ägs aktierna av en personalstiftelse med samtliga 81 000 anställda som så kallade partners. Ett råd som valts av främst de anställda har rätt att sparka ordföranden i styrelsen och utse hälften av styrelsemedlemmarna.¹¹⁰

Torngren Wartin tar också upp de kooperativa rörelserna i Sydeuropa. Mondragon är en federation av arbetarkooperativ som startades av en präst som stödde den republikanska sidan i inbördeskriget. 45 procent av vinsten efter skatt placeras i medlemmarnas namn på kapitalkonton och pengarna lånas ut till företagen mot ränta. Medlemmarna kan inte sälja sina andelar vilket gör att motståndet mot att släppa in nya medlemmar försvagas. Från början bestod Mondragon av industrikooperativ men nu omfattar det ett stabilt banksystem samt detaljhandel, två universitet och ett socialt trygghetssystem. En ökad inhyring av arbetskraft stoppades och nu är mer än 70 procent av de arbetande medlemmar. På senare tid har både kubaner och fackförbundet United Steelworkers i USA börjat intressera sig för Mondragon.¹¹¹

I Italien har federationen an arbetarkooperativ Lega i motsats till Mondragon byggts upp med statligt stöd. Italiens konstitution antagen år 1948 erkänner kooperativens sociala roll om de drivs utan privata vinstmotiv och uppmuntrar deras tillväxt. 2006 fanns i Italien ca 847 000 arbetare i arbetarkooperativ och sociala kooperativ.¹¹²

¹⁰⁹ "Att kartlägga terrängen" i den av Bo Rothstein redigerade *Tillsammans - En fungerande ekonomisk demokrati* SNS 2012 s 48f

¹¹⁰ Ib s 60 ff

¹¹¹ Torngren Wartin a a s 55f

¹¹² Ib s 63 ff.

Bo Rothstein hävdar i antologin att löntagarägda eller löntagarstyrda företag har visat sig vara väl så effektiva, långsiktigt ekonomiskt bärkraftiga, ekonomiskt expansiva och orienterade mot högteknologiska innovationer som traditionellt ägda/styrda företag. Detta gäller även de kooperativ som bildats inom exempelvis förskolor och tandvård i vilka både kvalitén och de arbetandes tillfredsställelse i huvudsak varit högre än genomsnittligt.¹¹³

Ingen dans på rosor

Men gemensam kapitalism med löntagaräggande och vinstdelning innebär också risker. När energiföretaget Enron kollapsade i USA 2001, så förlorade många inte bara sina arbeten utan också sina besparingar. Självklart finns också risken att när de som är ägare i företaget blir dominerande i en fackförening förlorar den sitt engagemang i att betjäna sina medlemmar på traditionellt sett. En annan risk är att de anställda ägarna försöker begränsa antalet anställda och rekrytera enbart unga högpresterande nyanställda, ett beteende som kunnat observeras bland byggnadsarbetare med lagackord.

Bo Rothstein radar i de ovan nämnda texterna från åren 2008 och 2012 upp de mest fundamentala "konstitutionella" problemen i ett ekonomiskt system där de arbetande äger, hyr in kapital till och driver företagen (vilka säljer och köper varor och tjänster på marknader). Vad händer till exempel om efterfrågan på ett företags produkter plötsligt ökar och man måste anställa ytterligare arbetskraft? Vilka rättigheter skall de nyanställda ha i förhållande till de som varit med från början och byggt upp verksamheten? Skall de nya automatiskt bli delägare? Och skall de i övrigt ha samma rättigheter som de "gamla" arbetande ägarna? Det kan naturligtvis upplevas som högst orättvist av de "gamla" arbetarna. Men om de nya ska ha mindre rättigheter finns risk att de blir ett slags B-lag, vilket på sikt kan leda till motsättningar, kanske till och med strejker.

Ett annat problem gäller de löntagare som pensioneras men som rimligen fortfarande äger en del, eller till och med stora delar, av företaget. Hur skall deras makt och inflytande se ut i förhållande till de som fortsatt arbetar i verksamheten? Vi kan också tänka oss att det kan uppstå problem med dem som inte kan, vill eller förstår vikten av att skaffa ny kun-

¹¹³ "Ekonomisk Demokrati? Reflektioner kring en borttappad diskussion." s 71

skap om den nya tekniken, ett fenomen vi sett en hel del av när den nya informationstekniken slog igenom.

Ett ytterligare problem som Rothstein tar upp gäller det som på juristspråk kallas immaterialrätten. Antag att vi är tre personer som får en idé om att starta en ny tidskrift. De intellektuella tillgångarnas ökade betydelse, vilka vi diskuterade i kapitel 2, innebär risk för ökade motsättningar kring vems kunskaper och idéer som betytt mest för företaget – och på vad sätt det skall påverka lönesättning och vinstdelning.

Detta är komplexa frågor som inte har några enkla svar. Samtidigt är detta redan existerande problem i det växande antal företag som ägs av de anställda, en företagsform som blir allt vanligare bland IT-konsulter, advokat- och reklambyråer, inom den så kallade upplevelseindustrin och på andra håll. Och där hittar vi redan myriader av lösningar: regler för hur länge man skall ha arbetat i ett företag för att bli kvalificerad som ägare, system med gradvis avveckling av arbete och ägande för pensionärer och mycket annat. Det pågår också en intensiv debatt kring hur man skall hitta nya system för att ta betalt för olika tjänster på nätet. En annan svår spännande debatt handlar om hur vänstern och fackföreningsrörelsen skall förhålla sig till den nya så kallade delningsekonomin med företag som Uber och Airbnb.¹¹⁴

Bortom kapitalismen

Amartya Sen skrev år 1999 att kapitalismens problem med fattigdom och miljöförstöring kräver nästan säkert institutioner som för oss bortom den kapitalistiska marknadsekonomin. Paul Mason uttrycker samma sak på ett lite annat sätt: kapitalismen är ett komplext system som har nått gränsen för sin anpassningsförmåga. Den kommer att försvinna eftersom något nästan osynligt nytt redan existerar inom det gamla systemet, något som omskapar ekonomin kring nya värden, beteenden och normer. Mason hävdar rentav att med den moderna informationsteknologin blir stora delar av den utopiska socialismen möjlig genom kooperativ och andra gemenskaper.¹¹⁵

Mason tänker sig en långsam historisk process som i huvudsak sker vid sidan av staten, vars roll alltmer blir att hjälpa till och uppmuntra självförvaltande och kooperativa aktiviteter. Han framhåller Wikipedia

¹¹⁴ Se Daniel Mathisen i *Dagens Arena* 19.2 2016 <http://www.dagensarena.se/opinion/vanstern-bortom-uber-och-airbnb/>

¹¹⁵ Sen *Capitalism as Freedom* Knopf 1999 s 167 respektive Mason *Postcapitalism* Allen Lane 2015 förordet s xiii och xxi

som föredöme, ett företag som byggts av ca 27 000 frivilliga som nästan helt bygger på gratisarbete och vars administration finansieras av frivilliga bidrag. Staten skulle enligt Mason kunna administrera liknande system fram till dess att verksamheten är mogen att gå vidare på egen hand.¹¹⁶

Också sociologen Eric Olin Wright är inne på ett liknande spår. Han hävdar att allt tal om att krossa den gamla kapitalistiska maktordningen borde tas bort från vänsterns agenda. I stället skall den gradvis undergrävas genom att underifrån bygga frigörande och självförvaltande gemenskaper. Det handlar inte om den gamla sortens Bernsteinska revisionism. Statens roll skall enbart vara att försvara och skapa utrymme för dessa underifrån byggda gemenskaper.¹¹⁷

David Schweickart är däremot inne på mer revolutionära förändringar som vi dock uppfattar mest som uttryck för hans behov av att inte alienera gamla vänsterkamrater. Mer intressanta är hans förslag till nationella reformprogram för att närma sig det han kallar för ett marknadssocialistiskt system. Bland mycket annat vill han ha finansiellt och tekniskt statligt stöd till kooperativa företag, lagar som uppmuntrar till vinstdelning, förköpsrätt för anställda vid försäljning av företag samt kommunalt och regionalt ägda banker som stöttar det lokala näringslivet.¹¹⁸

Schweickart utgår i första hand från USA. Och handlingsutrymmet där för politiker att genomdriva och tillämpa denna sorts lagar är dock ganska mycket större än i den lilla öppna svenska kapitalistiska nationalstaten. Ytterst få av våra större industriföretag kan idag betraktas som genuint svenska. Att omvandla Ericsson eller Volvo till arbetarägda kooperativ verkar milt sagt ganska orealistiskt. Initiativ i frihetligt socialistisk riktning måste i dem i första hand tas internationellt, koncernfackligt.

Rudolf Meidner skrev år 1998:

För Marx och Engels var den svåra uppgiften att expropriera exploatörerna. För tjugohundratalets socialister är uppgiften enklare:

¹¹⁶ Mason a a förordet s xv och s 273

¹¹⁷“Why class matters” *Jacobin* December 2015 <https://www.jacobinmag.com/2015/12/socialism-marxism-democracy-inequality-erik-olin-wright/>

¹¹⁸*After Capitalism* (second edition) Rowman & Littlefield Publishers 2011 s 180 ff

att bruka den makt som ligger i löntagarnas redan existerande och ständigt växande kapital.¹¹⁹

Löntagarfondsförslaget 1975 kom för tidigt och var alldeles för centralistiskt. Men som Klas Eklund påpekade i sin bok om Olof Palme hade det redan då inom fackföreningsrörelsen och särskilt inom Metallindustriarbetarförbundet funnits en mer försiktig lönepolitisk diskussion om förmögenhetskoncentration och om vinstdelning, som pekade ungefär i samma riktning som de folkpartistiska förslagen. Eklund skriver:

Hade debatten stannat vid dessa begränsade förslag om spritt ägande som ett inslag i lönebildningen hade Metals och Folkpartiets idé er möjligen kunnat förenas i ett praktigt svenskt utredningsbetänkande.¹²⁰

Trots att vi i grunden sympatiserar med idéerna bakom 1975 års fondförslag kan vi instämma i det. Men en sådan kompromiss kan inte innebära framtvingat ägarbyte, utan enbart underlätta löntagarnas gradvis ökande ägarmakt.

Den tredje vänsterns socialism kan inte genomföras av stater eller politiska partier. Den byggs av människor som frivilligt går samman för att fritt växa som individer i en solidarisk gemenskap med andra.

¹¹⁹ "Vad är det för fel på manifestet?" i den av Mats Einarsson redigerade *Manifestet 1848–1998* Atlas 1988.

¹²⁰ *Palme Bonniers* 2010 s 72.

Anders Nilsson & Örjan Nyström

Flyktingkrisen

och den svenska modellen

CELANDERS FÖRLAG

Samtliga tidigare utgivna rapporter av Tankeverksamheten inom Arbetarrörelsen i Göteborg kan kostnadsfritt laddas ner i pdf-format från:

www.tankeverksamheten.se

Sänd oss din epostadress till redaktion@tankeverksamheten.se så får du alla kommande rapporter gratis i din brevlåda!

Tankeverksamheten ger ut två kapitel ur den kommande "Den tredje vänstern" av Johan Lönnroth och Jimmy Sand - "Klassamhälle i omvandling" och "Det svarta hålet socialismen". Boken gavs ut första gången år 1997 med Lönnroth som författare, och har spelat en stor roll för kommunismens övergång till demokratisk socialism i Sverige. Föreliggande kapitel är helt nyskrivna.



Ansvarig utgivare: Ann-Sofie Hermansson
www.tankeverksamheten.se
redaktion@tankeverksamheten.se

ISBN 978-91-87077-53-1